

تحلیل فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیک ایران بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر مشهد)

افشین متقی دستنایی

دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

آرش قربانی سپهر^۱

باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران.

لیلا کیانی

کارشناسی ارشد جغرافیای گردشگری، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

مهتاب امرایی

کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۳۰ تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۱۴

چکیده

گردشگری مذهبی نمادی از هویت دینی جوامع است که باعث گسترش تعاملات فرهنگی و دینی میان جوامع میزبان و گردشگران در سطوح ملی، منطقه‌ای و جهانی می‌شود. موقعیت ژئوپلیتیکی مناطق شیعه، یکی از عوامل مهم تعیین ارزش امنیتی این مناطق در سطوح ملی و فراملی است. این مناطق از گذشته تاکنون، کانون بحران‌ها و منشأ چالش‌ها و فرصت‌های فراوان بوده‌اند. خراسان و شهر مشهد به عنوان مکانی که بارگاه مقدس امام رضا (ع) در آنجا قرار دارد، از مهم‌ترین مناطق شیعه‌نشین در دنیا محسوب می‌شود. این منطقه، علاوه بر برخورداری از اهمیت مضاعف ژئوپلیتیکی، از لحاظ گردشگری هم اهمیت داشته و می‌تواند نقش بسزایی در توسعه گردشگری کشور و ایجاد فرصت‌های نوین به خود اختصاص دهد. خراسان، در طول تاریخ پرفراز و نشیب شیعه، آستان چالش‌ها و فرصت‌های بسیاری در گستره ایران بوده است. اما امروزه آنچه اهمیت فوق‌العاده‌ای یافته، جایگاه خراسان و به ویژه شهر مشهد در توسعه گردشگری مذهبی به عنوان یک منطقه ژئوپلیتیک شیعه‌نشین در خاورمیانه است. با توجه به قرارگیری ایران در محل اتصال سه قاره کهن و موقعیت مرکزی مشهد در ژئوپلیتیک شیعه و مدل مرکز-پیرامون، می‌توان به احیاء مجدد جاده‌های تاریخی-باستانی ابریشم و ادویه که اروپا را از طریق ایران به آسیای مرکزی، شبه‌قاره و چین متصل می‌کند، اقدام کرد که سبب توسعه گردشگری و به ویژه گردشگری مذهبی در ایران می‌شود. روش تحقیق مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی است که داده‌های آن با استفاده از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

کلمات کلیدی: ژئوپلیتیک شیعه، گردشگری مذهبی، ایران، مشهد

مقدمه

گردشگری پدیده کهنی است که از دیرباز در جوامع انسانی وجود داشته است. لیکن طلیعه گردشگری نوین، همگام با انقلاب صنعتی در انگلیس و گسترش استفاده از وسایل نقلیه شخصی در اواسط سده ۱۹ به بعد آغاز شد. به طوری که از سال ۱۹۴۵ به بعد گردشگری دارای رشد سریعی بوده و اکنون بیشترین رشد را در بین بخش‌های مختلف اقتصادی داشته و در ردیف سه صنعت بزرگ دنیا قرار گرفته است (سجادیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۳). گردشگری از بخش‌های مهم اقتصاد جهانی است و ابزاری کمکی برای اقتصادهای ملی در کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شود، به طوری که موجب ایجاد اشتغال، توسعه منطقه‌ای و جذب سرمایه‌گذاری خارجی می‌شود (Sausmarez, 2007: 700). این صنعت، آثار اقتصادی و اجتماعی قابل توجه دارد. ایجاد اشتغال و دستیابی به درآمد ارزی پایدار و مناسب و همچنین شناخت متقابل فرهنگی در راستای صلح و وفاق بین‌المللی از آثار اقتصادی و اجتماعی این صنعت است (Cartner, 2002: 13). در واقع، گردشگری، نظامی مرکب از گردشگران و خدمات مرتبط با آن است به نحوی که موجب تسهیل تحرک و جابه‌جایی گردشگران می‌شود. پیش‌نیازهای گردشگری شامل جذابیت‌های گردشگری، تسهیلات، دسترسی، انگیزش و توانایی سفر است. گردشگری یکی از سریع‌الرشدترین فعالیت‌ها در جهان به شمار می‌رود و در بین مجموعه فعالیت‌های بشری که اثرات مهمی بر محیط زیست گذارده‌اند بدون شک گردشگری را می‌توان در زمره مهمترین‌ها قلمداد کرد (زاهدی، ۱۳۸۹: ۲). این صنعت پدیده‌ای چند بعدی است که ابعاد مختلف جامعه (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی) و محیط را تحت تأثیر قرار می‌دهد. فعالیت‌های گردشگری به شاخه‌های مختلفی تقسیم می‌شوند که گردشگری مذهبی، فرهنگی، ورزشی، شهری، طبیعت‌گردی (اکوتوریسم) از مهم‌ترین بخش‌های آن محسوب می‌شود. گردشگری مذهبی - زیارتی از ویژگی‌های معمول مذاهب قومی و ادیان جهانی است. سفر به اماکن زیارتی، اغلب حرکت دسته جمعی زائران را به آن مناطق در پی دارد. هر ساله جمع کثیری از مشتاقان برای زیارت اماکن متبرکه و مقدس به مناطق مذهبی در سراسر عالم سرازیر می‌شوند. این نوع سفر تقریباً در تمام ادیان و مذاهب رواج دارد. از لحاظ قدمت، گردشگری زیارتی (مذهبی) به اندازه خود مذهب قدمت دارد و یکی از مشهورترین و کهن‌ترین انواع گردشگری قلمداد می‌شود که مختص به مذهب خاصی نیست، بلکه پدیده‌ای جهانی در تاریخ مذاهب بشری است (محمدی و همکاران، ۱۳۸۷: ۴). به هر حال، گردشگری مذهبی، که بعضاً به‌عنوان گردشگری معنوی خوانده می‌شود، نقش پررنگی در سراسر جهان به دست آورده است. مسلم است که بخشی از این موقعیت ناشی از انفجار پدیده جهانی گردشگری است که با افزایش درآمد، فناوری، توسط گردش اطلاعات یا اقدامات تبلیغاتی پشتیبانی می‌شود. با این حال، گردشگری مذهبی به‌ویژه در رابطه مستقیم با عطش دانش مردم و درک سایر ادیان نسبت به خود در حال رشد است (Tala & Padurean, 2008: 242).

امروزه در نظریه جدید ژئوپلیتیک شیعه، ایران به عنوان هارتلند این نظریه و مرکز جهان تشیع مطرح شده است. همچنین به دلیل دارا بودن شرایط خاص جغرافیایی، طبیعی و اسلامی بودن در زمره کشورهایی قرار می‌گیرد که در توریسم مذهبی می‌تواند بسیار فعال بوده و جمع زیادی از گردشگران مشتاق به مذهب را به خود جذب کند. این سرزمین کهن با تمدن و فرهنگ غنی خود اماکن مذهبی و مهمی را در دل خود جای داده است. بسیاری از این اماکن، مورد احترام مسلمانان سایر کشورهای اسلامی هستند. اماکن مقدس و زیارتی ایران شامل دو گروه هستند:

الف) اماکنی مانند بارگاه امام رضا (ع) و خواهرش فاطمه معصومه (س) که در مقیاس منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ارزش زیارتی دارند و ب) اماکنی که بیشتر در مقیاس ناحیه‌ای و محلی ارزش زیارتی داشته و تعدادشان هم در ایران زیاد است نام برد. بر این اساس، قلب تپنده هر شهر را بخش مرکزی آن تشکیل می‌دهد، جایی که آثار و علایم حوادث تاریخی، مذهبی، فرهنگی و حتی حوادث طبیعی و رویدادهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در آن به خوبی نمایان است (شکویی، ۱۳۷۳: ۸۵). از این رو، شهر مشهد به‌عنوان قلب تپنده و پایتخت معنوی ایران، گوهری گران‌مایه را در دل خود جای داده است. امروزه بارگاه نورانی هشتمین امام شیعیان، زینت‌بخش شهر مشهد بوده و خیل عاشقان خود را به آن دیار می‌کشاند. بارگاه امام رضا (ع)، هم در بعد ملی برای ایران شیعه مذهب دارای اهمیت است و هم در بعد فراملی برای تمام شیعیان در گوشه و کنار دنیا ارزش و اعتبار خاصی دارد. این مقاله سعی دارد با توجه به خیل بی‌شمار جمعیتی که سالانه برای زیارت بارگاه امام رضا (ع) روانه مشهد مقدس می‌شوند، راهبردهای اصولی و پایه‌ای برای توسعه گردشگری مذهبی- زیارتی در دو بعد ملی و فراملی با توجه به فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی ایران را ارائه دهند. لذا، پرسش اصلی پژوهش آن است که فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیک چه تأثیری بر گردشگری مذهبی در ایران می‌گذارد و موقعیت گردشگری مذهبی شهر مشهد در جهان اسلام چگونه است؟

بنیادها، مفاهیم و شالوده‌ها

یکی از بحران‌های تعاریف مفاهیم در علوم گوناگون، آشفتگی این تعاریف است، بدین ترتیب منظور از آشفتگی درهم‌تنیده شدن مفاهیم در یکدیگر است که درک مفهوم آن را برای خوانندگان مشکل می‌نماید و افراد با توجه به جهان‌بینی خود تعبیری از آن مفهوم را ارائه می‌نمایند. از این رو، در ایران، آشفتگی و نابه‌سامانی مفاهیم در حوزه علوم اجتماعی از آنجا نشأت می‌گیرد که فرهنگ لغت مناسبی در این زمینه وجود ندارد که بتواند آشفتگی مفاهیم در این علوم را درمان کند و از طرف دیگر ترجمه آثار بر آشفتگی و ابهام آن نیز افزوده است (قربانی سپهر و جان پرور، ۱۳۹۷: ۳). بر این مبنا، در این بخش تلاش خواهد شد، به‌صورت ریشه‌ای به مباحث پایه‌ای (ژئوپلیتیک و ژئوپلیتیک شیعه، گردشگری و گردشگری مذهبی) که ساختار پژوهش حاضر را شکل می‌دهد، اشاره شود.

- ژئوپلیتیک و ژئوپلیتیک شیعه

اصطلاح ژئوپلیتیک، به عنوان واژه‌ای بحث برانگیز و پر ابهام، برای نخستین بار توسط دانشمند سوئدی «رادلف کیلن»^۱ در سال ۱۸۹۹ و به مفهوم «دانش تحلیل روابط جغرافیا و سیاست» گام به عرصه مطالعات جغرافیای سیاسی معاصر نهاد (Dodds & Atkinson, 2000:3). این علم که در تفکر سنجش گرانه‌ی (ژئوپلیتیک انتقادی)، از آن به عنوان شکلی از «روابط قدرت- دانش» یاد می‌شود (Tuathil & Dalby & Routledge, 1998:15)؛ از جمله مفاهیمی است که از زمان پیدایش آن تا کنون، پیوسته بر سر ماهیتش اختلاف نظر بوده است. به گونه‌ای که لاکوست^۲ و ژیلین^۳ با توجه به تعدد برداشت‌ها و تعاریف از واژه‌ی ژئوپلیتیک، بر این باورند که برداشت‌های متفاوت از ژئوپلیتیک ارائه شده است، ولی یک تعریف عمومی و از پیش تعیین شده برای ژئوپلیتیک وجود ندارد (حافظ نیا، ۱۳۹۰: ۱۳). این تحول و دگرگونی در ساختار مفهومی ژئوپلیتیک سبب شده است تا رهیافت هرمنوتیکی جدید،

1 Rudolf Kellen

2 Lacoste

3 Giblin

گستره‌های روش‌شناسانه‌ی نوینی را پیش روی این علم قرار داده و حتی چارچوب بنیادین ژئوپلیتیک را، از تحلیل-های مرسوم در بررسی روابط قدرت- سیاست، به سوی راهبردهای تفسیری جدیدتری همچون بررسی روابط قدرت- خشونت سوق دهند (Ingram & Dodds, 2009: 259). اما به صورت کلی شاید بتوان گفت ژئوپلیتیک؛ دانش شناخت، کسب، بهره‌وری و حفظ منابع جغرافیایی قدرت در مناسبات محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی است (جان‌پرور و قربانی سپهر، ۱۳۹۶: ۴۹)

فرانسوا توال^۱ در بررسی خود درباره مفهوم ژئوپلیتیک شیعه از دو مفهوم استفاده می‌کند:

۱. ژئوپلیتیک داخلی که عبارت است از گستره و شدت تأثیرگذاری هر جامعه شیعی بر مجموعه تحولات و سیاست‌های داخلی کشور؛

۲. ژئوپلیتیک خارجی که عبارت است از قدرت تأثیرگذاری جامعه شیعی بر تحولات و سیاست‌های منطقه‌ای و بین‌المللی (توال، ۱۳۷۹: ۶).

ژئوپلیتیک شیعه، به مفهوم امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان در کشورهای مختلف خاورمیانه بزرگ یا هارتلند ایران است (تلاشان، ۱۳۸۸: ۱۶). مارتین کرامر^۲، محقق اسلام ستیز آمریکایی نیز در کتاب (تشیع، مقاومت و انقلاب) به‌طور ضمنی در مورد اهمیت عنصر ژئوپلیتیک شیعه می‌نویسد: در دوران معاصر، تشیع قوی‌ترین مفاهیم طغیان انقلابی را پدید آورده است. جنبش‌های شیعی، امروزه استراتژی‌های سیاسی فوق‌العاده اصیلی ابداع کرده‌اند که غالباً موجب شگفتی و حیرت دنیای اسلام و غرب شده است. این شیوه در ایران از عظیم‌ترین موفقیت‌ها برخوردار بوده است و الهام بخش سایر شیعیان در دنیای عرب و جنوب آسیا نیز شده‌اند. کمربندی از تشیع حیات اقتصادی، استراتژیکی و تاریخ اسلام را در بر می‌گیرد و بخش‌هایی از لبنان، سوریه، عراق، عربستان، کویت، بحرین، ایران، افغانستان، پاکستان و هندوستان را می‌پوشاند. این کمربند که در کشورهای مختلف به اکثریت و اقلیت شیعه تقسیم می‌شود، خود دنیایی است که تأثیرات گوناگون در آن به سرعت انتقال می‌یابد (افشردی و اکبری، ۱۳۹۷: ۲۱).

- گردشگری و گردشگری مذهبی

واژه گردشگری معادل کلمه لاتین tourism است که از لغات فرانسوی tour گرفته شده و به معنای چرخش، طی کردن و سیر کردن می‌باشد. در متون فارسی، معادل‌های گوناگونی برای واژه توریسم آمده است مانند؛ گردشگری، جهانگردی، سیاحت، تفریح و حتی ایرانگردی (حیدری، ۱۳۸۷: ۹). این واژه اولین بار در سال ۱۸۷۷ در مجله انگلیسی به نام اسپورتینگ مارگارین (مجله ورزش) آمده در آن زمان این لغت به معنای مسافرت به منظور تماشای آثار تاریخی و بازدید از مناظر طبیعی برای کسب لذت به کار گرفت (محلای، ۱۳۸۰: ۳). گردشگری عبارت است از گذران اختیاری مدتی از اوقات فراغت خویش در مکانی غیر از محل سکونت دائمی به قصد التذاذهای گردشگری (باهر، ۱۳۷۷: ۹۴). بعضی دیگر گردشگری را به عنوان اقدام به مسافرت با هدف تفریح و ارائه خدمات برای این عمل تعریف کرده‌اند. به طور کلی می‌توان گفت گردشگری عبارت است از مجموع پدیده‌ها و روابط، متاثر از عملکرد متقابل گردشگر، سرمایه، دولت و جوامع میزبان و سازمان‌های غیردولتی در روند جذب، حمل و نقل و

1. Francois Thual
2. Martin Kramer

پذیرایی از گردشگران (Warver, 2000: 3) که دارای اشکال مختلف و انواع گوناگونی است که بسته به شرایط محیطی متفاوت می‌باشد (Cater, 2000: 43).

سود گردشگری صرفاً در بهره اقتصادی خلاصه نمی‌شود، بلکه این بهره را از زوایای مختلفی همچون شناساندن فرهنگ داخلی به دیگر کشورها نیز می‌توان ارزیابی کرد. ویژگی‌های ساختار گردشگری هر مکان به نوبه خود از یک طرف متأثر از اهمیت، اعتبار، ماهیت، تنوع نقش و کارکرد مذهبی، فرهنگی، تفریحی، تجاری و به طور کلی جاذبه‌های مکانی آن است، و از طرف دیگر برگرفته و تأثیر پذیرفته از ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی (باورهای اعتقادی) و اقتصادی ساکن آن محلی و گردشگران است (ابراهیم زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۶). گردشگری وسیله ای است که افراد را با مذاهب و فرهنگ‌های متفاوت به یکدیگر پیوند می‌دهد و به آنها کمک می‌کند تا همدیگر را با وجود تنش‌های سیاسی و اجتماعی، بهتر درک کنند. از نظر سازمان جهانی جهانگردی، مذهب و جاذبه‌های مذهبی به عنوان یکی از اصلی‌ترین انگیزه‌های سفر شناخته شده است. گردشگری مذهبی در زمره قدیمی‌ترین و پُرونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال سراسر جهان قرار دارد (مومنی و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۴).

گردشگری مذهبی به مفهوم تخصصی خود فراتر از وابستگی به زمان و اوقات فراغت، عامل مهم جغرافیای انسانی در شکل‌گیری مسافرت، ایجاد تمرکز و چشم‌انداز فرهنگی است. گردشگری مذهبی امروزه، در راستای کسب درآمد و هم‌چنین جهت حفظ میراث فرهنگی مورد توجه کشورهای مختلف قرار گرفته است. در بعد داخلی توسعه گردشگری مذهبی می‌تواند در راستای توسعه منطقه‌ای، افزایش اشتغال و در بعد ملی افزایش درآمد و حفظ میراث فرهنگی را به دنبال داشته باشد. از نظر پژوهشگران، عوامل مختلفی در انجام گردشگری مذهبی توسط مردم مؤثر است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به کسب تجربه معنوی اشاره کرد. در واقع در گردشگری مذهبی، باورهای دینی به عنوان هدف اصلی فعالیت گردشگری شناخته می‌شود. گردشگران مذهبی^۱ دیدارکنندگانی هستند که در مراسم و زیارت قبور پیامبران، امامان و رهبران دینی و مذهبی و فعالیت‌های مذهبی شرکت می‌کنند و از دیگر مکان‌های گردشگری هم دیدن می‌کنند. در واقع گردشگران مذهبی مسافران و دیدارکنندگانی هستند که هم‌زمان با انگیزه‌های مذهبی اولیه، انگیزه‌های دیگر که ممکن است برای انواع گردشگری عادی باشد درهم می‌آمیزد و اهداف سفر آنها چند منظوره و چند نقشی یا چند کارکردی با اولویت مذهبی است. گردشگری مذهبی از فرصت‌ها استفاده می‌کند و به دیدن مکان‌های دیگر فرهنگی - تفریحی می‌رود (محمدی یگانه و همکاران، ۱۳۹۲: ۷-۲۵).

از زمان‌های قدیم، سفر با اهداف شرارت و فداکاری‌های مذهبی در بشریت وجود داشته است. به این ترتیب، گردشگری مذهبی از همان زمان شروع سفر به دلیل سؤال از اعتقاد مردم آغاز می‌شود. این کار با یک مظهر مذهبی - زیارتی جایی آغاز می‌شود که زائر توریستی با انگیزه مذهبی به حساب می‌آید (Duran-Sanchez, 2018: 1). نخستین عبادتگاه‌ها و اماکن مذهبی در مراکز تجمع انسان‌ها شکل گرفته‌اند که بسیاری از این مراکز به شهرهای بزرگ امروزی تبدیل شده‌اند. به طور مثال دین اسلام به‌عنوان بزرگترین دین جهان مبدأ شکل‌گیری و فعالیت خود را در شهرها قرار داده است. این شهرها امروزه به‌عنوان شهرهای مذهبی شناخته شده که نقش بسیار مهمی در صنعت

گردشگری دارند. شهرهای مذهبی باید بتوانند پیروان مذاهب را از مناطق دور دست به سوی خود جلب کنند تا با انجام مراسمات مذهبی نقش زیارتگاهی خود را تبیین نمایند. قابل ذکر است مدیران گردشگری شهرهای زیارتی باید این درک را داشته باشند که امروزه زائران فقط به قصد زیارت به مکان‌های زیارتی نمی‌آیند، بلکه به تفریحات سالم و شاد و بازدید از اماکن و مقاصد غیرزیارتی نیز نیاز دارند. همچنین در این شهرها فعالیت‌هایی چون مهمان‌داری و پذیرایی، زائران، اهمیت خاصی پیدا می‌کند (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷). بنابراین مسئله گردشگری مذهبی مطرح می‌شود. گردشگری مذهبی و زیارتی در درجه اول به مسافرت‌هایی گفته می‌شود که در خارج از محیط معمول برای اهداف مذهبی انجام می‌شود (Kapur, 2018: 1). یا هر سفری که به دلایل مذهبی منحصر به فرد یا جزئی باشد (Duran-Sanchez, 2018: 1). در تعریف دیگری از گردشگری مذهبی اینگونه بیان شده که: گردشگری مذهبی عبارت است از عزیمت شخص از کشور محل اقامت به مدت بیشتر از شش ماه به منظور بازدید از اماکن مقدس و مراکز مذهبی. از سوی دیگر این مفهوم را می‌توان به‌عنوان فعالیتی با هدف ارائه خدمات به گردشگرانی که برای اهداف مذهبی مسافرت می‌کنند، مشاهده کرد. به طور کلی گردشگری مذهبی به صورت زیر طبقه‌بندی می‌شود:

- گردشگری زیارتی؛

- گردشگری مذهبی گشت و گذار-تمرکز شناختی؛

تفاوت این دو در این است که در گردشگری مذهبی گشت و گذار-تمرکز شناختی، به معنای بازدید از اماکن مقدس و معابد اس بدون مشارکت گردشگران در زندگی مذهبی حرم. اما گردشگری زیارتی فرصتی برای مشارکت در عبادت و دعا فراهم می‌کند. همچنین می‌توان زائران را با توجه به تعداد شرکت‌کنندگان به فرد، خانواده و گروه طبقه‌بندی کرد. هم گردشگری مذهبی و هم زیارت به دلایل زیر صورت می‌گیرند:

- بهبود حال روحی و بیماری‌های جسمی؛

- نیاز انسان به دعا برای بستگان و خویشان؛

- دعا برای بخشش؛

- آمادگی برای نشان دادن ارادت به ایمان؛

- نیاز به دست‌یابی به اهداف زندگی و آسایش معنوی پیدا کردن (Eidelman, 2017: 98).

به هر حال، گردشگری مذهبی (که اغلب از آن به‌عنوان گردشگری معنوی و ایمانی نیز یاد می‌شود) یکی از سریع‌ترین نوع گردشگری جهان از نظر افزایش رشد است. UNWTO تخمین می‌زند ۳۰۰-۳۳۰ میلیون گردشگر هر سال از اماکن مهم مذهبی جهان بازدید می‌کنند، که تقریباً ۶۰۰ میلیون سفر مذهبی ملی و بین‌المللی به آن اضافه می‌شود. گردشگری مذهبی طیف وسیعی از فعالیت‌ها، مانند سفرهای زیارتی، سفرهای مبلغین، عقب‌نشینی صومعه، اردوگاه‌ها رویدادهای مبتنی بر ایمان، همایش‌های مذهبی و اجتماعات را شامل می‌شود. گردشگران مذهبی برای تأمین نیازهای مذهبی و معنوی خود سفر می‌کنند (Tomljenovic & Dukic, 2017: 1). رشد و توسعه صنعت گردشگری مذهبی سبب رشد و توسعه اقتصادی شهرها می‌گردد در این بین گروه‌های زیادی که در شهرهای مذهبی

ساکن هستند از منافع اقتصادی زیادی بهره‌مند می‌شوند. بنابراین حکومت‌ها به دنبال توسعه امکانات برای جذب گردشگران هستند تا بدینوسیله بخشی از منافع اقتصادی خود را تأمین کنند.

بر اساس برآورد سازمان جهانی گردشگری، گردشگری مذهبی ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری جهان را به خود اختصاص داده است. در این نوع از گردشگری انگیزه اصلی زیارت اماکن مقدسه و زیارتگاه‌هاست (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۵-۱۴۱). از نمونه سفرهای مذهبی می‌توان به روز جهانی جوان اشاره کرد که به ابتکار واتیکان برای قوی‌تر کردن باورهای دینی در بین جوانان کاتولیک به صورت جهانی برگزار می‌شود. این سفر، یکی از بزرگ‌ترین آیین‌های مذهبی برای جوانان دنیا است و به عنوان نمونه در سال ۲۰۰۵ که در آلمان برگزار شد، بیش از ۴۳۵ هزار زائر از ۱۹۷ کشور در این مراسم مذهبی شرکت کردند. در اسلام نیز، آیین حج به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مراسم مذهبی جهان سالانه بیش از ۲ میلیون زائر را در شهر مکه گردهم می‌آورد. پیش بینی می‌شود که گردشگری مذهبی عربستان سعودی در دهه آینده، هر ساله از رشدی ۲۰ درصدی بهره‌برد و تا سال ۲۰۲۰، تعداد ۲,۴۳ میلیون نفر از شهرهای مکه و مدینه دیدن کنند که این امر، مستلزم ۵۰ هزار اتاق اضافی در هتل‌ها و ۷۴ هزار واحد مبله در این مناطق خواهد بود.

شکل ۱: زیلفغان گردشگری مذهبی

Source: Tala & Padurean, 2008: 246

پیشینه تحقیق

سرائی و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی تحت عنوان بررسی نقش اقتصادی جاذبه‌های گردشگری شیعی شهر اصفهان جاذبه‌های مذهبی شهر اصفهان را از نظر پنج معیار اقتصادی مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که هر یک از این عناصر می‌توانند از طرفی ضمن بالا بردن حس تعلق ساکنین به این عنصر، ضریب ماندگاری را هم بالا برده و از طرفی این عناصر موجب رونق صنعت گردشگری در آن شهر شود، در واقع فرصتی پدید می‌آید که منطقه رونق اقتصادی بیابد.

جمالی‌نژاد و کریمی (۱۳۹۱) در مقاله گردشگری شیعی راهکاری در توسعه همگرایی دول شیعی مذهب، گردشگری مذهبی را یکی از موثرترین راهکارها برای معرفی تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های اعتقادی بین مذاهب مختلف مخصوصاً شیعیان دانسته است. ایشان شیعیان را دومین گروه بزرگ در جهان اسلام دانسته و ایران را به عنوان هارتلند تشیع بر شیعیان مناطق خاورمیانه و پیرامون آن معرفی می‌کنند.

ایزدی و دبیری (۱۳۹۱) در مقاله ارزیابی فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی جوامع شیعی در جهان اسلام با تأکید بر ایران، به بررسی جایگاه مذهب تشیع در شکل‌گیری اندیشه‌های ژئوپلیتیکی پرداخته و فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی جوامع و کشورهای شیعی را با تأکید بر جایگاه جمهوری اسلامی ایران مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. در این مقاله مهم‌ترین چالش ژئوپلیتیکی شیعیان در جهان اسلام، شکل‌گیری گروه‌ها و فرقه‌هایی با ماهیت ضد شیعی در میان کشورهای اسلامی است که مهم‌ترین آنها فرقه وهابیت و مکتب دیوبندی و گروه‌های وابسته به آن است. از دیگر چالش‌های مهم شیعیان وجود رژیم‌های استبدادی، سکولار و وابسته فدرت‌های فرمانطقه‌ای و هم‌چنین قرارگیری در موقعیت فرودستی کمیته نسبت به اکثریت مسلمانان است.

جهانی‌راد (۱۳۹۱) در مقاله ژئوپلیتیک جهان تشیع (فرصت‌ها و چالش‌ها)، به تبیین و تشریح فرصت‌ها و چالش‌های این مناطق پرداخته و ژئوپلیتیک هر منطقه جغرافیایی را به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در ارزش‌گذاری امنیتی و بین‌المللی مدنظر قرار داده است. بنابراین با توجه به موقعیت حساس ژئوپلیتیک مناطق شیعه، توجه به جهان تشیع را توسط مسئولان نظام جمهوری اسلامی ایران ضروری می‌داند.

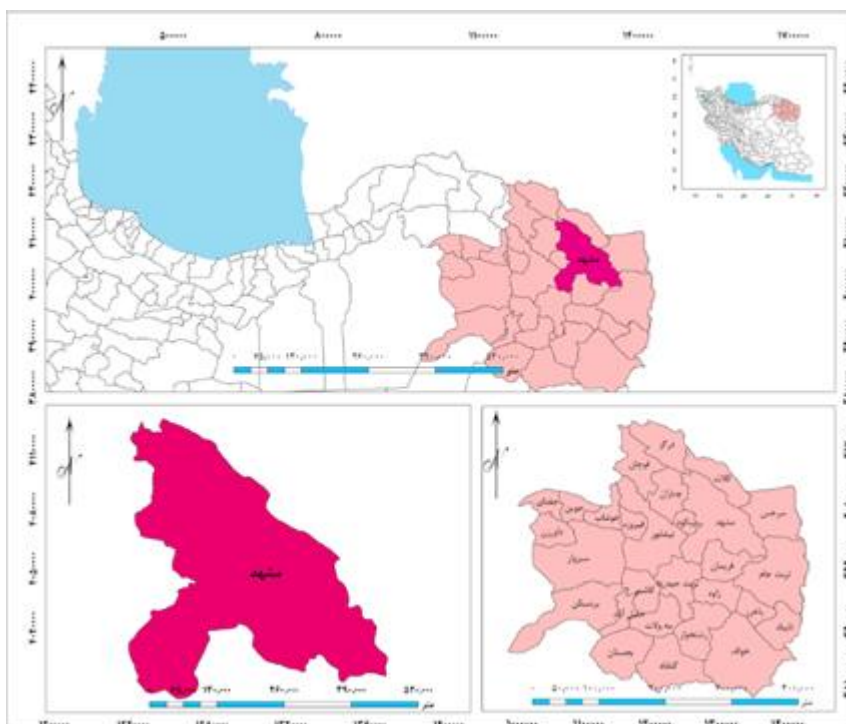
نامی (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان ژئوپلیتیک شیعه با تأکید بر نقش زائران حرم رضوی (مشهد) به بررسی اهمیت ایدئولوژی تشیع، به عنوان یک عنصر مؤثر بر ژئوپلیتیک شیعه با تأکید بر زائران حضرت امام رضا (ع) پرداخته است و به این نتیجه رسیده که ایران به عنوان یکی از وسیع‌ترین کشورهای خاورمیانه با موقعیت منحصر به فرد خود و اعمال نفوذ بر همسایگانش می‌تواند به یکی از کانون‌های قدرتمند و مستقل ژئوپلیتیکی شیعه تبدیل شود. در آخر بیان می‌کند که ایران تاکنون نتوانسته است از این ظرفیت‌های عظیم خود استفاده بهینه و جامعی کند.

روش تحقیق

این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی اهمیت و اثرگذاری فرصت و چالش‌های ژئوپلیتیک ایران بر مقوله گردشگری مذهبی و ارائه راهکارهایی برای بهره‌برداری بیشتر از فرصت‌های ژئوپلیتیکی ایران در راستای توسعه و گسترش صنعت گردشگری کشور پرداخته است.

محیط‌شناسی تحقیق

مشهد مقدس مرکز شهرستانی به همین نام در استان پهناور خراسان رضوی است. به لحاظ موقعیت جغرافیایی در ۵۹ دقیقه و ۳ درجه تا ۶۰ درجه و ۳۵ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۴۲ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۵۹ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته و از شمال به شهرستان کلات، از شمال‌غربی به درگز، از غرب به چناران و نیشابور و از شرق به سرخس و تربت‌جام محدود می‌شود. این شهر در انتهای جنوبی دشت توس واقع شده و رشته کوه هزار مسجد در شمال‌شرقی و رشته کوه بینالود در غرب و جنوب غربی آن قرار دارد. مهم‌ترین رشته کوهی که با جهت شمال‌غربی-جنوب‌شرقی این ناحیه را دربرمی‌گیرد از درکوه با ارتفاع تقریبی ۳۰۰۰ متر است. شهر مشهد از آب‌وهوای معتدل و متمایل به سرد و خشک با مقدار حرارت سالانه ۱۳/۷ درجه برخوردار بوده و از سطح دریاهای آزاد ۹۹۹/۲ متر بلندتر است. شهرستان مشهد دارای ۴ بخش مرکزی، احمدآباد، رضویه و طرهبه؛ ۵ شهر به نام‌های مشهد، ملک‌آباد، رضویه، طرهبه، شاندیز و ۱۳ دهستان است (<http://mashhadtourism.net>).

شکل ۲: موقعیت سیاسی شهر مشهد (مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۸)

یافته‌های پژوهش

جمهوری اسلامی ایران به لحاظ جغرافیایی در آسیای جنوب غربی که منطقه و محدوده توسعه ایران در سند چشم‌انداز افق ۱۴۰۴ هجری شمسی ایران ۲۰ ساله می‌باشد قرار گرفته است که شامل آسیای میانه، قفقاز، خاورمیانه کوچک، خلیج فارس و شبه قاره، افغانستان و پاکستان است. قرار گرفتن ایران در این منطقه ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک از جهان که محل تلاقی و راه ارتباطی اروپا به جنوب و جنوب شرق آسیا محل زندگی بیش از یک سوم جمعیت جهان و پل ارتباطی میان سه قاره اروپا، آسیا و آفریقا است و امکان دسترسی کشورهای تازه استقلال یافته به آب‌های آزاد از طریق ایران را فراهم می‌سازد. حساسیت‌های امنیتی-سیاسی حاکم بر منطقه به ویژه نزدیکی

جغرافیای ایران به اسرائیل غاصب که امنیت آن به لحاظ استراتژیکی برای امریکا از اهمیت زیادی برخوردار است و همچنین موقعیت ژئواستراتژیک جمعیت کمی و کیفی سرزمینی، منابع سرشار انرژی، و ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل رشد و توسعه ایران، ایران را به مرکز ثقل اهرم سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ قرار داده به حدی است که حتی بی‌طرفی ایران در خصوص مسائل منطقه‌ای و بین‌المللی برای قدرت‌های بزرگ رضایت بخش و قانع‌کننده نباشد. بر این اساس، با توجه به اینکه ایران در این منطقه حساس جهانی دارای نقش و موقعیت حساسی است که امریکا در عرصه سیاست‌های استراتژیک خود در قبال خاورمیانه نمی‌تواند آن را مد نظر قرار ندهد، رفتار امریکا با ایران و قرار دادن ایران در محوریت شرارت از یک طرف و انتقال خط مهار ایران توسط امریکا از البرز به منتهی الیه زاگرس و در نهایت تکمیل محاصره ایران از جهات شمال و جنوب و قرار دادن ایران در حلقه انگشتری متحدان خود بسیار قابل ملاحظه و تأمل است (جان پرور و قربانی سپهر، ۱۳۹۶: ۱۱).

- موقعیت ژئوپلیتیک ایران (چالش‌ها و فرصت‌ها)

در سیاست جغرافیایی یا ژئوپلیتیک، نقش عوامل محیط جغرافیایی بر روابط کشورها در نظر گرفته می‌شود. بدون تردید یکی از متغیرهای موثر در شکل‌گیری خط مشی سیاست خارجی و همچنین مباحث استراتژیک و سیاست دفاعی هر کشور، محیط منطقه‌ای و ابعاد مختلف آن است. امروزه نقش هر کشور در سیاست جهانی تحت تاثیر عوامل ژئوپلیتیک آن است. به گونه‌ای که از دیدگاه جغرافی‌دانان سیاسی، قدرت هر کشور به شدت از ژئوپلیتیک و موقعیت جغرافیایی آن تاثیر می‌پذیرد. ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، وضعیت ژئوپلیتیک منحصر به فردی را داراست. این موقعیت ایران را تبدیل به کشوری بین‌المللی کرده است که همواره در معادلات جهانی نقش برجسته‌ای به آن می‌دهد. موقعیت ژئوپلیتیک ایران با انزوگرایی سازگار نیست و نوعی سیاست خارجی برون‌گرا و فعال را به سیاست‌گذاران توصیه می‌کند (خلیلی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۹-۹۰). موقعیت خاص ایران، همواره بستر مناسبی را برای ایجاد تنش‌های سیاسی و نظامی و به مخاطره افتادن امنیت ملی آن فراهم آورده است. در گذشته ژئوپلیتیک ایران به سبب عواملی، مانند منابع خام یا موقعیت گذرگاهی، مورد توجه قرار می‌گرفت اما با پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط شاه، ایران یکی از متحدین امریکا و غرب در منطقه بود به نیرومندترین دشمن آنها در منطقه تبدیل شد و منافع آنها را آماج حملات تبلیغی خود قرار داد. از این‌رو، غرب از جانب ابعاد جدیدی از ژئوپلیتیک ایران احساس خطر می‌کند (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۱). یکی از مهم‌ترین این موارد، عوامل اعتقادی و ایدئولوژیک و در رأس آن، ژئوپلیتیک اسلامی شیعه است. ایران به لحاظ موقعیت جغرافیایی در مرکز جهان اسلام و در قلب جهان تشیع، واقع شده است که در ترکیب با عوامل و عناصر ژئوپلیتیک مهم دیگری چون ژئوپلیتیک انرژی، ژئوپلیتیک دسترسی و ژئوپلیتیک سلطه موقعیت ژئوپلیتیک بسیار حساس را در خود می‌بیند. این موقعیت باعث شده است تا تحولات ایران در مرکز توجهات قدرت‌های جهانی و کشورهای منطقه باشد که در ترکیب یا سابقه تاریخی ملت ایران و پتانسیل‌های ملی، چرخه و سیکل تغییرات، موقعیت ژئوپلیتیک بسیار سریعی را رای آن به دنبال داشته است. جمهوری اسلامی ایران از سه بعد «ژئوپلیتیک»، «انرژی» و «فرهنگی - ایدئولوژیک» ظرفیت و توانایی تاثیر-گذاری بر نظام جهانی را دارد. افزون بر آن، ایران خود زمانی تشکیل دهنده‌ی نظم بین جهانی بوده است. از نظر ژئوپلیتیک موقعیت جغرافیایی ایران به نحوی است که در همسایگی قدرت‌های مهمی چون روسیه و حوزه‌ی نفوذ

امریکا (جنوب خلیج فارس) قرار دارد. قرار گرفتن در مناطقی که قدرت‌های بزرگ، منافع حیاتی برای خود قائل‌اند، به‌طور طبیعی جایگاه کشور را در تعامل میان قدرت‌های بزرگ افزایش می‌دهد. از نظر اقتصادی شاهراه‌های بزرگ تجاری جهان در دریا و خشکی یا از ایران یا از نزدیکی ایران می‌گذرند و بر این اساس، ایران یا پانزده کشور همسایه دارای مرز آبی و خاکی است، ضمن این که با برخورداری از بخش قابل توجهی از انرژی جهان، داشتن تسلط ژئوپلیتیکی بر بیش از نیمی از ذخایر انرژی دنیا در منطقه خلیج فارس جایگاه مهم در میان کشورهای صادر کننده نفت (اوپک) و نهایتاً، نقش بالقوه ایران در تأمین امنیت اقتصادی و انرژی به عنوان سوخت سیاست در جهان برجستگی خاصی دارد. به دلیل اهمیت و حساسیت این موقعیت ژئوپلیتیکی است که قدرت‌های بزرگ، مانع تقویت و نقش آفرینی یک ایران ناهماهنگ با نظام جهانی است (ایزدی و خلفی، ۱۳۹۰: ۴۷-۴۸).

در چهار دهه گذشته، مهم‌ترین عامل تاثیرگذار در تحول موقعیت ژئوپلیتیکی ایران که مبنای تعاملات ایران با قدرت‌های جهانی و منطقه‌ای را شکل داده است، همین اندیشه‌های ایدئولوژیک مردم و حکومت ایران در قالب ایدئولوژی اسلامی شیعی می‌باشد. اهداف حکومت ایران بر پایه همین اندیشه تعریف شده و همواره از داده‌های مادی خود همچون ژئوپلیتیک انرژی و دسترسی و دیگر پتانسیل‌های ملی خود در راستای رسیدن به اهداف اعتقادی و ایدئولوژیک خود بهره برده است و متقابلاً از همین عوامل نیز تاثیر پذیرفته است. اگر صفحات تاریخ دو هزار و پانصد ساله ایران را ورق بزنیم، به زودی متوجه خواهیم شد که سرچشمه بسیاری از گرفتاری‌ها، جنگ‌ها و حتی تحمیلات سیاسی وارد شده به این مملکت مربوط به موقعیت جغرافیایی ایران بوده که در بسیاری از مواقع به علت اهمیت سوق الجیشی (ژئوپلیتیک) آن مورد تجاوز ممالک همسایه واقع شده است. البته این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که سرعت راه یابی تمدن جدید در زندگی مردم ایران و توسعه و پیشرفت امور تجاری هم معلول موقعیت جغرافیایی این مملکت بوده است (میرحیدر، ۱۳۸۹: ۲۳). به طوری که صد و پنجاه سال قبل، جلوتر از تمام ملت‌های شرقی، انقلاب دموکراسی خواهانه‌ی مشروطه را به ثمر رساندند که خود زمینه‌ساز اولین تحول ژئوپلیتیک در تاریخ معاصر ایران یعنی فروپاشی سلسله قاجاریه و تأسیس سلسله پهلوی اول به دست رضا شاه شد در زمان رضا شاه، ایران از موقعیت ژئوپلیتیک سنتی تحت سلطه روسیه و بریتانیا در شمال و جنوب کشور، خارج و به‌طور موقت بازیگر سوم یعنی کشور آلمان را به بازی گرفت که در آخر با وقوع جنگ جهانی دوم و شکست هیتلر به وضعیت ژئوپلیتیک تک متغیره همراه با نفوذ کامل ایالات متحده آمریکا در ایران تبدیل شد و ایران در قالب پیمان سنتو در موقعیت حائل بین اتحاد جماهیر شوروی و قدرت‌های غربی در جبهه غرب قرار گرفت با وقوع انقلاب اسلامی در ایران به رهبری امام خمینی موقعیت ژئوپلیتیک ایران بار دیگر در قالب یک نوع بی‌طرفی فعال نسبت به دو ابر قدرت آمریکا و شوروی تحول یافت. در این دوره، ضمن دوره گذار سال اول انقلاب با وقوع هشت سال جنگ تحمیلی از جانب عراق به ایران موقعیت ژئوپلیتیک ایران در ضدیت با غرب و پیشبرد اهداف ایدئولوژیک دفاع از منابع مسلمین جهان و منطقه خاورمیانه به خصوص دفاع از حق ملت مظلوم فلسطین در برابر رژیم صهیونیستی اسرائیل شکل گرفت (جان پرور و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۲-۶۱).

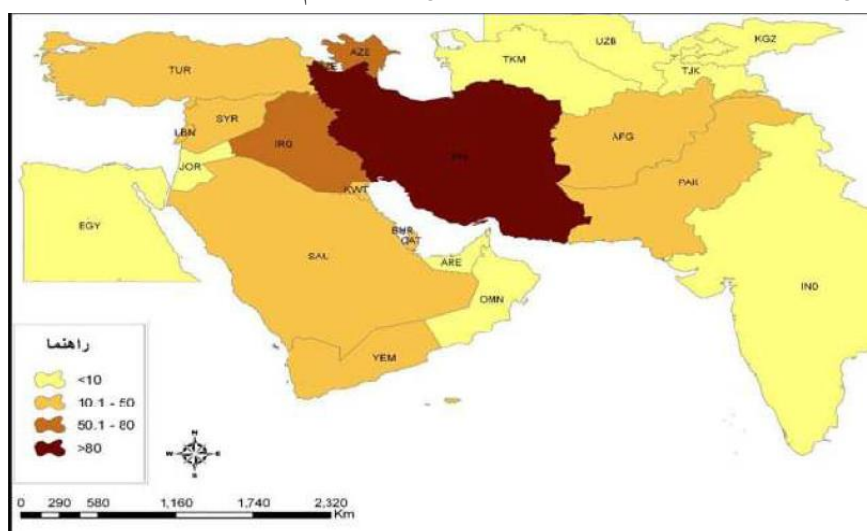
نخستین نکته‌ای که در مطالعه روابط خارجی ایران باید مورد توجه قرار گیرد، اینکه موضوع مزبور در یک چهارچوب معینی پیگیری می‌شود و تابعی از شرایط درست یا نادرست حاکم بر روابط بین‌الملل است. در نگاه

ایرانی به این چشم‌انداز گسترده، تردیدی نیست که ایالات متحده امریکا از فردای فروپاشی جهان دو قطبی، در اندیشه توجیه نظام جهانی تک قطبی بوده است؛ یعنی نظام ژئوپلیتیک هرمی شکلی که قدرتها، به نسبت توان و ظرفیت‌های گوناگون در سلسله مراتب آن قرار خواهند گرفت و خود ایالات متحده در راس هرم، بر سرنواشت سیاسی جهان چیره خواهد شد و روابط بین‌الملل را بنا به میل خود و متحدانش اداره خواهد کرد. تحلیل فرآیند تحولات ژئوپلیتیکی ایران در ادوار مختلف و به‌ویژه در زمینه تعاملات ژئوپلیتیک و سیاست خارجی معاصر ایران حاکی از آن است که با توجه به همسایگی ایران با پانزده کشور مستقل و ۲۴ دولت همجوار، چنین موقعیتی فضای سرزمینی ایران را در مرکز تلاقی دولت‌هایی قرار داده است که به‌طور ماهوی نیازمند تکامل فضایی همه جانبه می‌باشند. در واقع این موقعیت تهدید و فرصت برای ایران به گونه‌ای است که این کشور با استفاده از یک موقعیت استثنایی مرکزی و کانونی، می‌تواند به کانون صلح و همبستگی بین منطقه ای تبدیل شود. این در حالی است که تاکنون تعدد کشورها و دولت‌های همجوار ایران، تنها زمینه افزایش ظرفیت‌های مشاجره را فراهم آورده است. در این باره، جوانی و ناپایداری دولت-ملت‌های همجوار ایران را می‌توان یکی از دلایل این ناکامی دانست به گونه‌ای که به جز روسیه و ترکیه عمر سیاسی هیچ یک از کشورهای همجوار ایران به یک قرن نمی‌رسد. بر این اساس جمهوری اسلامی ایران در تهیه و تنظیم استراتژی ملی و کلان خود تا آنجا که به محیط استراتژیک بیرونی مربوط می‌شود به ناچار باید سه واقعیت محوری را بپذیرد که عبارتند از: (۱) تراکم تهدیدهای پیرامونی، (۲) مرزهای کنترل ناپذیر و (۳) فقدان چتر حمایتی بین‌المللی، زیرا این واقعیتها در درازمدت بر امنیت، وحدت ملی و تمامیت ارضی کشور ایران تأثیرات گسترده‌ای به جای می‌گذارند (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۲۲۰). این جایگاه خاص و رویکردهای مثبت و منفی ژئوپلیتیکی آن در تمامی ابعاد ملی، منطقه‌ای و جهانی با بروز چالش‌های متعدد برای ایران در ادوار گذار مناسبات ژئوپلیتیکی و تعاملات بین‌المللی، همواره حاکی از مشکلات و مسائل عدیده بر سیاست خارجی ایران بوده است. از این رهگذر است که می‌توان بین ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ایران سه نوع رابطه خاص را مورد توجه قرار داد: (۱) رابطه ساختاری و پایداری، نتیجه عملی این ارتباط ساختاری و پایداری ژئوپلیتیک ایران سبب شده تا در تمامی مراحل پنج قرن گذشته سیستم بین‌المللی که همراه با تغییرات گسترده در کانون قدرت‌های جهانی بوده، همیشه به عنوان یک کشور بین‌المللی باقی مانده است. (۲) رابطه متحول و متغیر، بین سیاست خارجی ایران و ژئوپلیتیک رابطه ای متحول و متغیر هم وجود داشته است. یعنی هر چند که ایران همواره با پایداری عنصر ژئوپلیتیک در سیاست خارجی روبروست ولی در شکل این رابطه، تحول و تغییر وجود داشته است. زیرا کانونهای قدرت بین‌المللی در چند قرن گذشته همواره سیال بوده اند. (۳) رابطه ادراکی و عملی، ادراکات متعددی در ادوار مختلف در بین نخبگان ایران از ژئوپلیتیک وجود داشته است که همین تعدد در ادراک ژئوپلیتیکی سبب ظهور نگرشهای متعددی در سیاست خارجی بر بستر ژئوپلیتیک ایران بوده است و به عبارتی این رابطه کاملاً دارای منشأ داخلی است (سجادپور، ۱۳۸۳). بر این اساس، در اوایل انقلاب اسلامی سیاست خارجی ایران بسیار رادیکال و آرمان‌گرایانه بود، ولی با گذراندن تحولاتی جدید به تدریج محتاطانه و در مسیری عملگراتر قرار گرفت. در واقع، تغییرات تدریجی در رفتار و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با منشأ نظام بین‌الملل بوده، زیرا سیاست خارجی ایران همگام با سیاست داخلی و یا تداوم سیاست داخلی آن نیست، به لحاظ اینکه مهمترین عوامل تاثیرگذار

در این تغییر جهت، مسائل انسانی اعم از تصورات افراد، ناسیونالیسم و یا مباحث قومی و نیز موضوعات اقتصادی به عنوان عوامل تعیین کننده در سیاست خارجی، نبوده‌اند. منافع ملی و بین‌المللی دولت‌ها در نظام بین‌الملل تابع دو اصل جامعه‌پذیری و رقابت است؛ حضور دولت‌ها در جامعه نظام بین‌الملل ضمن رقابت میان واحدها، همگام با پذیرش هنجارها و قواعدی است که آن نظام در کنار همه ویژگی‌های فردی، ایدئولوژیک و غیرایدئولوژیک برای دول فراهم می‌کند تا زمینه‌های درک متقابل برای آنها فراهم شود. (سیف زاده، ۱۳۸۲: ۵۴). در نتیجه می‌توان گفت که ایران در عصر حاضر دارای چالش‌های ژئولیتیکی بسیاری در سطح منطقه‌ای بوده که این چالش‌ها بر گردشگری مذهبی و فرصت‌های ژئولیتیکی که ایران در اختیار ذلرذ گذاشته که سیاستگذاران نیازمند آنند که برنامه‌ای جامعه از سوی سناریوپردازان ایرانی داشته باشند تا در گام اول بتوانند این چالش‌ها را کم و یا از بین برند و سپس مبتنی بر فرصت‌های ژئولیتیکی وزن ژئولیتیکی ایران را افزایش دهند و با پتانسیل‌هایی که ایران به ویژه قرارگیری در هلال شیعه و دارا بودن مکان‌های گردشگری زمینه‌ای برای معرفی ایران به عنوان مرکز شیعیان جهان را به اثبات جهانیان برسانند که در ادامه به آن می‌پردازیم.

- موقعیت و اهمیت ژئولیتیکی مناطق شیعه‌نشین

دانشنامه بریتانیکا، جمعیت شیعیان جهان را ۱۶ درصد کل مسلمانان برآورده کرده و سازمان سیا در سال ۲۰۰۵ تعداد شیعیان را ۲۰۶ میلیون نفر (معادل ۱۴/۵ درصد مسلمانان) اعلام نموده است، اما مؤسسه شیعه‌شناسی قم، رقم ۲۱۰ میلیون نفر را ترجیح می‌دهد. از این تعداد جمعیت، حدود ۹۳ درصد در آسیا، ۵/۵ درصد در آفریقا و مابقی در اروپا و آمریکا زندگی می‌کنند. در این میان، ایران با ۹۰ درصد، آذربایجان با ۸۰ درصد، بحرین با ۷۰ درصد و عراق با ۶۵ درصد جمعیت شیعه پیشتاز هستند، هر چند که از نظر تعداد کشورهای ایران، پاکستان و هندوستان بیشترین سهم از هرم جمعیتی شیعه در جهان را به خود اختصاص می‌دهند (مکارم، ۱۳۸۸: ۳۵-۳۱).

شکل ۳: پراکندگی شیعیان بر حسب درصد (مأخذ: جهانی‌راد، ۱۳۹۱: ۷۰۱-۷۱۸)

از نظر جغرافیایی بیشتر شیعیان در منطقه خاورمیانه و خلیج فارس زندگی می‌کنند. در این منطقه ایران هم از نظر کل جمعیت و هم از نظر درصد، بیشتری میزان را به خود اختصاص داده است (جهانی‌راد، ۱۳۹۱: ۷۰۱-۷۱۸). ایران با اکثریت مطلق ۹۰ درصد شیعه که ۶۸ میلیون نفر از جمعیت این کشور هستند، قلب ژئولیتیک شیعه و تنها دولت

شیعی قبل از تحولات اخیر در عراق محسوب می‌شد و مرکز اصلی مذهب شیعه و حمایت از شیعیان تحت لوای نظام جمهوری اسلامی ایران به حساب می‌آمد (Ahmadi, 2010: 48).

شکل ۴: جغرافیای شیعه (Nasr, 2006: 25) Source:

پس از ایران بیشتر شیعیان در کشورهای پیرامونی ایران زندگی می‌کنند و بیشتر آنها با ایران پیوستگی جغرافیایی (مرز خشکی یا آبی) دارند. عراق، بحرین، آذربایجان، عربستان سعودی، ترکیه، پاکستان، افغانستان، امارات متحده عربی، کویت، قطر و عمان از جمله این کشورها هستند. کشورهایی هم وجود دارند که جمعیت قابل ملاحظه‌ای شیعه در آن زندگی می‌کنند اما در پیوستگی بلافصل ایران قرار ندارند. این گروه از کشورها از این نظر که همگی در قاره آسیا واقعند، با هم وجه اشتراک دارند و شامل کشورهای لبنان، یمن، سوریه، هند، تاجیکستان و ازبکستان می‌شوند. البته در سایر نقاط جهان هم شیعیان پراکنده هستند. از دیدگاه جغرافیایی می‌توان جوامع گوناگون شیعه را به ۴ بخش تقسیم کرد: الف) شیعیان ایران، ب) شیعیان پیرامون ایران، ج) سایر شیعیان آسیا، د) گروه‌های پراکنده شیعیان در سایر نقاط جهان (جهانی‌راد، ۱۳۹۱: ۷۰۱-۷۱۸). تشیع همواره یک عامل مهم ژئوپلیتیک در ایران و بسیاری از کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا به حساب می‌آمده و پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تحولات لبنان و عراق بر اهمیت آن افزوده شده است. نقطه ثقل جغرافیایی شیعیان، مناطقی است که بر روابط قدرت در سطح منطقه و جهان تأثیرگذار است. آنها خصوصاً در سواحل خلیج فارس و حوزه‌های انرژی منطقه پراکنده شده و بر انتقال خطوط لوله و جریان نفت و گاز مشرف هستند (مکارم، ۱۳۸۸: ۳۱-۳۵). اهمیت جایگاه و منزلت شیعیان در منطقه خاورمیانه به دلیل موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک آنان در خاورمیانه است. در واقع موقعیت جغرافیایی استقرار شیعیان یا ژئوپلیتیک شیعه در منطقه خاورمیانه با (سرزمین مرکزی) کمربندی استراتژیک، اقتصادی و سیاسی در منطقه محسوب می‌شود (جاودانی مقدم، ۱۳۸۸: ۲۹-۶۲). شیعیان ۶۵ درصد کل جمعیت خلیج فارس را تشکیل می‌دهند (۹۵ درصد آنها هم شیعه دوازده امامی هستند) منطقه‌ای که دارای ۶۳ درصد کل ذخایر شناخته شده نفت و ۳۰ درصد ذخایر گاز جهان، منطقه‌ای که دارای موقعیت حساس ژئوپلیتیک و اکونومیک است و محل پیوند سه قاره اروپا، آسیا و آفریقا محسوب می‌شود. منطقه‌ای که با توجه به درآمد سرشار نفتی آن بازار بزرگ کالا و تجهیزات نظامی و خدمات مختلف به شمار می‌رود و برای جهان غرب و صنایع تولیدی آن از اهمیت خاصی برخوردار است. این منطقه از

چنان‌که اهمیت برای جهان صنعتی و دولت‌های غربی برخوردار است که برای تأمین ثبات و امنیت آن و حفظ منافع حیاتی خود ناچار به حضور مستقیم و ایجاد پایگاه‌های متعدد نظامی شده‌اند. در این میان، جمعیت محروم و ستمدیده شیعه در اکثر کشورهای منطقه که طی سالیان متمادی از حقوق اولیه شهروندی برخوردار نبوده‌اند، ظرفیت بالایی در اعتراض و ناآرامی نسبت به وضع موجود دارند. امکان ظهور و بروز وقایعی شبیه آنچه در ایران و عراق در گذشته رخ داد، در برخی کشورهای منطقه نیز به اشکال مختلف وجود خواهد داشت. شیعه در حال حاضر به بازیگری فعال و نقش‌آفرین در تحولات داخلی و خارجی بسیاری از کشورهای مسلمان تبدیل شده است. آنان با اقتباس از فرهنگ عاشورایی و عدالت‌خواهی، کانون‌های تحرک مهمی در سطح داخل و خارج از کشور به حساب می‌آیند (مکارم، ۱۳۸۸: ۳۱-۳۵).

- فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیک شیعه

فرانسوا توال درباره پدیده ژئوپلیتیک شیعه معتقد است که درگیری‌های اخیر در دنیا همانند انقلاب اسلامی در ایران و یا رخدادهای لبنان، شیعه‌گری را به صورت یک عامل ژئوپلیتیک در خط مقدم صحنه بین‌المللی قرار داده است. وی در تحلیل کانون‌های نهضت شیعی، از مفهوم ژئوپلیتیک به شرح زیر استفاده می‌کند: الف) ژئوپلیتیک داخلی: به معنای گستره و شدت تأثیرگذاری هر جامعه شیعی بر مجموعه تحولات و سیاست‌های داخلی یک کشور. ب) ژئوپلیتیک خارجی: به معنای قدرت تأثیرگذاری جامعه شیعی بر تحولات و سیاست‌های منطقه‌ای و بین‌المللی (توال، ۱۳۸۰: ۶). وزن ژئوپلیتیک شیعه در نقاط مختلف، زمانی افزایش می‌یابد که با مزیت‌های خاص ژئوپلیتیک مانند تأمین انرژی، منابع آب، مراکز و مؤسسات تاریخی، توریستی و مانند آن و یا تأثیرگذاری در سرنوشت یک بحران منطقه‌ای مانند مسئله فلسطین باشد. در واقع، کمربندی از تشیع، حیات اقتصادی، استراتژیکی و تاریخی اسلام را دربرمی‌گیرد و بخش‌هایی از لبنان، سوریه، عراق، عربستان، کویت، بحرین، ایران، افغانستان، پاکستان و هندوستان را می‌پوشاند. این کمربند که در کشورهای مختلف به اکثریت و اقلیت شیعه تقسیم می‌شود، خود دنیایی است که تأثیرات گوناگون در آن به سرعت انتقال می‌یابد. مهم‌ترین موضوع مورد توجه در این میان، بحث انرژی می‌باشد، چرا که سده ۲۱ را قرن حاکمیت انرژی نامیده‌اند. خاورمیانه با داشتن ۲۳ درصد جمعیت جهان، ۳۰ درصد منابع معدنی، ۷۴ درصد ذخایر نفت خام و ۵۰ درصد از ذخایر کشف شده گاز طبیعی جهان را در خود جای داده است. بین منابع نفتی و گازی خاورمیانه با مناطق سکونت شیعیان رابطه نزدیکی وجود دارد. به گونه‌ای که ۸۰ درصد جمعیت بومی خلیج فارس را شیعیان تشکیل می‌دهند و این در حالی است که سه چهارم ذخایر نفتی جهان در این منطقه قرار دارد. هم‌چنین کشورهای شیعه ایران، عراق، بحرین و آذربایجان در بیضی استراتژیک انرژی^۱ میان خلیج فارس و دریای خزر قرار گرفته‌اند. با توجه به اهمیت ژئوپلیتیک مناطق شیعه‌نشین در خاورمیانه، نگرانی‌های زیادی در غرب راجع به اندیشه شیعه به وجود آمده است. غرب هم از موقعیت ژئوپلیتیک شیعیان (به‌عنوان یک ساختار که قسمت اعظم منابع نفتی خاورمیانه را در اختیار دارد) نگران است و هم از ایدئولوژی انقلابی تشیع (به‌عنوان یک کارگزار) که همواره بر عدالت تأکید داشته است (جهانی‌راد، ۱۳۹۱: ۷۰۱-۷۱۸). موقعیت جغرافیایی ایران و جوامع

شیعی به دلایلی چند حائز اهمیت استراتژیکی است. این دلایل عبارتند از: ۱) کشورها و جوامع شیعی در سطح اتصال سه قاره بزرگ آسیا، اروپا و آفریقا قرار گرفته و در شکل‌گیری تعاملات فضایی بین آنها نقش آفرینی می‌کنند. این موقعیت جغرافیایی سبب شده تا کشورهای شیعی در کانون تحولات بین‌المللی قرار بگیرند. ۲) ایران به عنوان مهم‌ترین کشور شیعی، موقعیت مرکزی و حلقه ارتباط حوزه ژئوپلیتیکی خاورمیانه، خلیج فارس، شبه‌قاره، آسیای مرکزی و قفقاز را تشکیل می‌دهد. ۳) حضور در پایتخت‌ها و مراکز سیاسی-اقتصادی مهم، این حضور در شهرهای مهم کشورهای عراق، عمان، کویت، بحرین و قطر بسیار محسوس است. تقریباً در همه این کشورها، شهرهای شیعه‌نشین از موقعیت استراتژیک برخوردارند. ۴) قرار گرفتن در کانون‌های تجارت (مناطق آزاد تجاری) در خلیج فارس، حضور شیعیان در این مناطق فرصت‌هایی را به آنها می‌دهد تا به دور از محدودیت‌ها و تبعیض‌هایی که از جانب دولت‌ها بر آنها تحمیل می‌شود، به فعالیت اقتصادی بپردازند (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۱۲۳-۱۲۴). ۵) در اختیار داشتن تنگه استراتژیک هرمز و سواحل خلیج فارس و دریای عمان و بخش‌هایی از سواحل دریای خزر. ۶) در اختیار داشتن موقعیت ارتباطی هوایی، ریلی و جاده‌ای و مسیرهای ترانزیت کالا، مسافر و انرژی، به گونه‌ای که آذربایجان مسیرهای انتقال مسافر، کالا و انرژی حوزه خزر به اروپا و ایران مسیرهای ترانزیت انرژی از خلیج فارس را در اختیار دارد. ۷) قرارگیری در موقعیت مرکزی و قلب جهان اسلام موجب شده است که کشورهای شیعی پیونددهنده کشورهای اسلامی باشند، به طوری که غرب و شرق جهان اسلام توسط کشورهای شیعه به یکدیگر متصل می‌شوند. بنابراین کشورهای شیعه‌نشین نقش محوری را در اتحاد کشورهای اسلامی ایفاء می‌کنند (ایزدی و دبیری، ۱۳۹۱: ۳۰۲-۳۱۹) و با در اختیار داشتن ذخایر عظیم انرژی فسیلی (نفت و گاز) و قرارگیری در مسیرهای ترانزیت انرژی از بازیگران اصلی ژئوپلیتیک انرژی محسوب می‌شوند (www.bp.com).

اهمیت منابع انرژی در دو منطقه خلیج فارس و دریای خزر که اکثریت کشورها و جمعیت شیعه در آن حضور دارند موجب شکل‌گیری مفهوم بیضی استراتژیک انرژی شده است. کشورها و جوامع شیعه هم‌چنین به دلیل موقعیت جغرافیایی در زمینه ترانزیت انرژی به اروپا، شبه‌قاره و شرق دور از جایگاه مهمی برخوردار هستند. مهم‌ترین ویژگی سیاسی مذهب تشیع را طبیعت انقلابی و اعتراضی در مقابل حاکمان مستبد و عدالت‌جویی آن دانست که با پیروزی انقلاب اسلامی نمود عینی و تجلی منطقه‌ای و جهانی یافت. آغاز حرکت بیداری اسلامی در کشورهای مسلمان شمال آفریقا و خاورمیانه تا حدود قابل توجهی تحت تأثیر این ویژگی مذهب تشیع و انقلاب اسلامی ایران برخاسته از آن است. ادامه گسترش این روند به طور عام برای جهان اسلام و به طور خاص برای ژئوپلیتیک شیعه مثبت ارزیابی می‌شود (ایزدی و دبیری، ۱۳۹۱: ۳۰۲-۳۱۹). مهم‌ترین مقصد گردشگری زیارتی در ایران شهر مشهد است که به ویژه مورد توجه شیعیان قرار دارد. همه ساله تعداد فراوانی از شیعیان به ویژه از کشورهای همسایه برای زیارت اماکن مذهبی این شهر به خصوص بارگاه امام رضا(ع)، به ایران سفر می‌کنند. حضور این گردشگران علاوه بر تأثیرگذاری در اقتصاد ملی، می‌تواند در راستای مقابله با تبلیغات منفی فراوان و ارائه چهره واقعی از کشور تعیین‌کننده باشد (احمدی و موسوی، ۱۳۸۹).

مهم‌ترین چالش‌های جوامع و کشورهای شیعی در جهان اسلام به طور عمده عبارتند از: ۱) شکل‌گیری گروه‌ها و فرقه‌های مذهبی مخالف با شیعیان، ۲) قرارگیری شیعیان در موقعیت اقلیتی، ۳) اختلافات مرزی و سرزمینی با

همسایگان و ۴) وجود رژیم‌های وابسته به دولت‌های غربی و سکولار و نفوذ قدرت‌های فرامنطقه‌ای. شاید مهم‌ترین چالش جوامع و کشورهای شیعی در جهان اسلام، شکل‌گیری گروه‌ها، فرقه‌ها و مذاهبی است که به شدت با مبانی اعتقادی شیعیان مخالف هستند و شیعیان را به مثابه کافر می‌پندارند. مهم‌ترین این فرقه‌ها، وهابیت و مکتب دیوبندی است. کیش وهابیت که در پیوند با خانواده پادشاهی عربستان سعودی گسترش یافته، شیعیان را از بدعت‌گزاران در دین می‌دانند و مبارزه با شیعیان را جهاد در راه خدا به حساب می‌آورند. مبانی جنبش دیوبندی و بنیاد دارالعلوم مرتبط با آن (مرکز این جنبش در شهر دیوبند در استان اوتارپرادش هندوستان قرار دارد) عبارت است از پاک‌سازی اسلام از عناصر ناپاک با آیین جهاد به‌عنوان یگانه راه مبارزه با کفر و شرک، شهادت و مبارزه با مذهب تشیع (کاوایانی‌راد، ۱۳۸۹: ۲۴۲). انجمن سپاه صحابه هم یکی دیگر از گروه‌های ضد شیعی است که بعد از انقلاب اسلامی ایران و با هدف جلوگیری از تأثیرگذاری آن در پاکستان (توسط آخوندی از فرقه دیوبندی به نام حق‌نواز جهانگویی در سال ۱۹۸۵م بوجود آمد). رهبران سپاه صحابه بارها رسالت خود را مبارزه با شیعه، جلوگیری از نفوذ انقلاب اسلامی و ایجاد یک انقلاب سنی در کشور پاکستان و جهان اعلام کرده‌اند. در سال‌های اخیر گسترش رو به افزایش چنین جنبش‌هایی در جهان اسلام از چالش‌های اساسی شیعیان و حتی کل جهان اسلام بوده و خواهد بود. از پیامدهای شکل‌گیری چنین مکاتبی در جهان اسلام، حملات تروریستی خشن و اغلب انتحاری بر علیه شیعیان در کشورهای اسلامی و حتی غیراسلامی، افزایش اختلاف و تفرقه در جهان اسلام، فاصله گرفتن رهبران کشورهای اسلامی از اسلام و شکل‌گیری حکومت‌های سکولار به شکل غربی، گسترش ناامنی، تنش و بحران در کشورهای اسلامی، ایجاد بستر مناسب برای دخالت قدرت‌های فرامنطقه‌ای و در نهایت ضعف جهان اسلام است. علاوه بر کشورهای سنی‌مذهب، وهابیت و سلفی‌گری در درون کشورهای که دارای اکثریت شیعه هستند هم نفوذ کرده است. جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان مهم‌ترین کشور شیعی بیشترین بازتاب‌های امنیتی را از گسترش مکتب وهابیت و دیوبندی در حوزه‌های ژئوپلیتیکی و کشورهای پیرامونیش متحمل خواهد شد (ایزدی و دبیری، ۱۳۹۱: ۳۰۲-۳۱۹). در نزدیک به ۵۷ کشور اسلامی، تنها ۴ کشور ایران، عراق، آذربایجان و بحرین دارای اکثریت شیعی هستند و شیعیان در بقیه کشورهای اسلامی در اقلیت می‌باشند. این ویژگی جغرافیای سیاسی شیعیان را نه تنها از لحاظ جمعیتی بلکه از جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و حتی فرهنگی در وضعیت حاشیه‌ای قرار داده است و وضعیت چالش‌انگیزی را به شیعیان تحمیل کرده است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶: ۹۵). در اقلیت قرار گرفتن شیعیان در جهان اسلام موجب کاهش قدرت سیاسی آنان شده و در نتیجه نقش‌آفرینی سیاسی آنان را محدود می‌سازد. این ویژگی باعث شده که آنها همواره در طول تاریخ در موقعیت حاشیه‌ای و نامناسبی نسبت به اکثریت مسلمانان قرار بگیرند. در این میان جمهوری اسلامی ایران به دلیل دارا بودن نظام سیاسی با ایدئولوژی اسلام شیعی و مهم‌ترین کشور شیعی، خشونت بر علیه شیعیان و محروم کرده آنها از حقوق اساسی خود را مغایر با مصالح ایدئولوژیک و مذهبی خود می‌داند. کشورهای منطقه خلیج فارس و خاورمیانه که بیشترین میزان جمعیت شیعه را در خود جای داده‌اند دچار اختلافات مرزی و سرزمینی شدیدی هستند که کشورهای شیعی هم از این قاعده مستثنی نیستند. به‌طوری که جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان مهم‌ترین کشور شیعی دارای اختلافات متعدد مرزی با همسایگانش است. در مجموع وجود اختلافات مرزی و سرزمینی در جهان اسلام و در بین کشورهای شیعی با همسایگان هم موجب بحران و ناامنی در میان کشورهای

مسلمان و شیعی شده و هم زمینه‌ساز دخالت و حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای را فراهم آورده است (ایزدی و دبیری، ۱۳۹۱: ۳۰۲-۳۱۹). وجه مشخص بیشتر کشورهای اسلامی که شیعیان هم در آنها حضور دارند وجود رژیم‌های حکومتی وابسته به قدرت‌های فرامنطقه‌ای و یا ساختار سیاسی مستبدانه و سکولار می‌باشد. در مورد کشورهای دارای اکثریت شیعه هستند دو کشور آذربایجان و بحرین شرایط مناسبی برای نقش‌آفرینی سیاسی شیعیان ندارند (خلیجی و مجیدی، ۱۳۸۸: ۴۷). نفوذ قدرت‌های فرامنطقه‌ای به ویژه ایالات متحده در کشورهای خلیج فارس، شرایط را برای شیعیان دشوار ساخته است. حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای در کشورهای شیعی و مسلمان از نقش و نفوذ ایران در این کشورها می‌کاهد و شیعیان را به دلیل روحیه انقلابی و ضد استعماری در تنگنا قرار می‌دهد. هم‌چنین مانورهای تبلیغات رسانه‌های قدرت‌های فرامنطقه‌ای و اظهارنظرهای سران برخی از کشورهای اسلامی در منطقه در مورد اهداف سیاسی شیعیان به ویژه ایران و شکل‌دهی به مفهوم ساختگی هلال شیعی از دیگر پیامدهای نفوذ قدرت‌های فرامنطقه‌ای و وجود رژیم‌های وابسته می‌باشد (ایزدی و دبیری، ۱۳۹۱: ۳۰۲-۳۱۹). مشهد جزء شهرهای مقدس جهان (جغرافیای زائران) است که در پرتو جهان‌بینی پدید آمده و سرشت و شکل‌گیری فضایی و زندگی اجتماعی-اقتصادی خود را کاملاً تحت تأثیر عامل مذهبی-فرهنگی و گردشگری برخاسته از آن شکل داده است. در واقع شهر مشهد پس از شهادت حضرت رضا (ع)، در سال ۲۰۲ یا ۲۰۳ ه‍.ق و خاک‌سپاری آن حضرت در قریه سناباد مابین شهرهای قدیمی نوقان و تابران از ولایت توس (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۸۲-۸۳)، بر اثر نقش و کارکرد زیارتی به مرور زمان بزرگ شده، به طوری که در اوایل قرن ۴ ه‍.ق، متصل به شهر نوقان گردید و سپس در اواخر قرن چهارم به یکی از شهرهای مهم خراسان با نام مشهدالرضا معروف شده است. این شهر در سده گذشته در پی تحولات ساختاری اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقدامات عمرانی دوران پهلوی، تأسیسات، امکانات اقتصادی-رفاهی نسبتاً زیادی در آن تجمع یافت و زمینه‌های قطبی شدن آن فراهم گردید، تا اینکه پس از انقلاب اسلامی با توجه به پیوند و رابطه عاطفی که میان حاکمیت مذهبی کشور با آستان قدس و گردشگری مذهبی-فرهنگی ایجاد شد و نیز سایر عوامل درون‌زا (مرکز استان خراسان، برخورداری نسبی از توان‌های محیطی و...) و برون‌زا (جنگ تحمیلی، جنگ داخلی افغانستان، ناامنی در شهرهای زیارتی بین‌النهرین مانند کربلا، نجف و...)، شهر مشهد جایگاهی ممتاز در سطح بین‌المللی به دست آورده است. به طوری که جمعیت شهر مشهد از سال ۱۳۵۵ نسبت به سال ۱۳۸۵ نرخ رشدی معادل ۴/۴ درصد داشته و تعداد گردشگران آن طی این سال‌ها ۵/۷۴ درصد افزایش یافته است (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی، ۱۳۸۵) و از اثرات مثبت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی گردشگری بهره‌مند شده است. البته شهر مشهد در دهه‌های اخیر دچار ناپایداری‌های مختلف زیست محیطی، اجتماعی، فرهنگی از جمله اسکان غیررسمی، مشکل آب شرب، آلودگی‌ها و بزهکاری و... شده و در این راستا ضرورت ایجاد مدیریت یک‌پارچه از جمله راهکارهای موجود، جهت دستیابی به توسعه پایدار شهر و منطقه است. طبق آمار، سالانه شهر مشهد شاهد حضور بیش از ۲۵ میلیون زائر داخلی و یک میلیون زائر خارجی است. وجود این تعداد زائر (هر چند مشهد ظرفیت حضور بیش از این زائر خارجی را نیز داراست) می‌تواند باعث انتقال پیام انقلاب اسلامی به آن سوی مرزها باشد. امری که طی سه دهه گذشته به واسطه اقدامات کشورهای غربی و اسلام‌ستیز و

تبلیغات بی‌وقفه آنها تاکنون به سختی محقق شده است. مشهد، دومین کلان‌شهر مذهبی دنیاست، اما سهمی که تاکنون از زائران خارجی کسب کرده، با پتانسیل‌هایی که در این شهر وجود دارد، تحت هیچ شرایطی قابل مقایسه نیست.

شکل ۵: نقش مشهد در ژئوپلیتیک شیعه و مدل مرکز-پیرامون (نامی، ۱۳۹۲: ۱-۱۳)

تجربه ۳۰ سال گذشته جمهوری اسلامی ایران و به ویژه تحولات اخیر جهانی و منطقه‌ای نشان می‌دهد که کشورمان به دلیل چالش‌ها و محدودیت‌هایی که از سوی ابرقدرت‌ها ایجاد شده، امکان کمتری جهت استفاده از دیپلماسی رسمی و سنتی دارد. به همین دلیل در شرایط کنونی، نیاز به مطالعه دقیق مفاهیمی چون قدرت نرم و دیپلماسی عمومی و بهره‌گیری از امکانات وسیع و احتمالاً مغفول مانده این حوزه بیش از پیش احساس می‌شود (نامی، ۱۳۹۲: ۱-۱۳).

- جایگاه گردشگری مذهبی شهر مشهد در جهان اسلام

در واقع سابقه تاریخی شکل‌گیری شهر مشهد به بیش از یازده قرن پیش باز نمی‌گردد و به دلیل وجود اسناد فراوان و آمیختگی روایت‌های تاریخی و مذهبی با هم، گذشته این شهر کمی در ابهام فرو رفته است. در واقع، این‌گونه می‌توان استنتاج کرد که رشد و توسعه شهر مشهد ابتدا مرهون وجود مرقد مطهر حضرت رضا (ع) امام هشتم شیعیان جهان در این شهر و در مرحله بعد بدلیل نابودی شهرهای اطراف می‌باشد که باعث ایجاد اولین سنگ بنای شهر مشهد شده است (رضایی مقدم، ۱۳۸۹: ۶۶). پیدایش و شکل‌گیری شهر مشهد جدا از سیر حوادث تاریخی و اثرات پهنه جغرافیایی آن، بیشتر ناشی از تحرکات جمعیتی ناحیه و منطقه پیرامون حرم مطهر ثامن الائمه (ع) می‌باشد. فشردگی بافت شهر سنتی (منطقه شهرداری ثامن) موجب همجواری کاربری اراضی نیز شده است. کاربری‌های اراضی به طور فیزیکی، مجتمع شده و همزمان از نظر کارکردی مجزا می‌شوند. بدین ترتیب شاهد نوعی تمرکز در اراضی شهری هستیم، به طوریکه مراکز اقتصادی، آموزشی و مذهبی (مساجد) و سایر مکان‌های عمومی با اراضی مسکونی در هم می‌آمیزد و همزمان، شبکه اصلی دسترسی نواحی مسکونی را به فعالیت‌های پیچیده بازار به عنوان منطقه حائل میان نواحی مسکونی (خصوصی) و نواحی غیر مسکونی (عمومی) امکان پذیر می‌کند. (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۳۸) تشکیل جمعیت در اطراف حرم و رفع نیازهای آنان (زائر و یا مجاور) در دوره‌های مختلف تاریخ، چگونگی گسترش شهر را تحت تأثیر خود قرار داده است و متقابلاً آن مساجد متناسب با توسعه کالبدی شکل پذیرفته‌اند. و به دلیل اهمیت، سیر تاریخی رشد، گسترش شهر را باید در دو محور موازی و همپا نگریست. یک

محور آنچه که به خصوص تا زمان حمله مغول به وقوع پیوسته و محور دیگر توسعه تدریجی بناهای اطراف بقعه مطهر می‌باشد (رضوی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۲۶۶).

شهر مشهد پس از شهادت حضرت رضا (ع)، امام هشتم شیعیان دوازده امامی در سال ۲۰۲ یا ۲۰۳ هجری قمری و به خاک‌سپاری آن حضرت در قریه‌ی سناباد، مابین شهرهای قدیمی نوقان و تابران از ولایت توس، بر اثر نقش و کارکرد زیارتی به مرور زمان بزرگ شده است؛ به طوری که در اوایل قرن چهارم هجری قمری، متصل به شهر نوقان گردید و سپس در اواخر قرن چهارم، به یکی از شهرهای مهم (مشهدالرضا) تبدیل شده است (بدری و طیبی، ۱۳۹۱: ۱۵۵). می‌توان گفت که تاریخ مشهد در حقیقت از زمان پیدایش مشهدالرضا آغاز می‌شود چون رخداد شهادت آن حضرت سرآغاز رویدادهای تاریخی این شهر بوده است مرکز شهر مشهد بالغ بر ۳۶۰ هکتار را شامل می‌شود و توسعه آن نتیجه توسعه دو دهات نوغان و سناباد است (سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۴). مشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر مذهبی جهان بعد از شهر مکه محسوب می‌شود و علاوه بر آن دومین کلان‌شهر کشور نیز به حساب می‌آید. این شهر اکنون به‌عنوان شهری مذهبی با بالاترین درصد زائران و گردشگران مطرح می‌باشد و به‌عنوان مرکز استان رضوی ۳۱،۲ درصد از کل جمعیت استانی و ۵۵،۱ درصد از کل جمعیت شهری خراسان سابق را در خود جای داده است. جمعیت شهر مشهد در طی سالیان گذشته رشد چشمگیری داشته است (مافی و سقایی، ۱۳۸۸: ۶). همان‌طور که در جدول (۱)، نشان داده شده نرخ جمعیت رشد چشمگیری در طی سالیان گذشته داشته است:

جدول ۱: تحولات میزان جمعیت طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵

سال	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۵
جمعیت	۲۴۱،۹۸۹	۴۰۹،۶۱۶	۶۶۷،۷۷۰	۱،۴۶۳،۵۰۸	۱،۸۸۷،۴۱۴	۲،۸۰۷،۴۶۴	۳،۰۵۷،۶۷۹

منبع: آمارنامه شهر مشهد، ۱۳۹۵: ۶۳

در زمان کنونی نیز وجود بارگاه حضرت رضا (ع) در شهر مشهد، مهمترین عامل جذب جمعیت و رونق فعالیت‌ها در ناحیه کنونی شهر مشهد است ورود سالیانه میلیون‌ها نفر زائر به مشهد، این شهر را به دومین مادرشهر مذهبی جهان تبدیل کرده، و تأثیر منحصر به فرد بر کمیت و کیفیت توسعه شهر مشهد داشته است (تولایی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۸۳؛ سرخیلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۷). لذا مهمترین جاذبه گردشگری شهر مشهد جاذبه‌های تاریخی و مذهبی می‌باشد که در رأس و سرآمد همه این جاذبه‌ها بارگاه مطهر امام رضا (ع) قرار دارد و اصلی‌ترین عامل ورود میلیونی زائران و مسافران به این شهر محسوب می‌گردد. دیگر جاذبه‌های تاریخی و مذهبی مشهد عبارتند از: مقبره خواجه ربیع، مقبره اباصلت، آرامگاه نادر شاه افشار و...

جدول ۲: میزان ورود زائر و گردشگر خارجی به شهر مشهد برحسب ملیت و قاره

ردیف	به تفکیک قاره‌ها	تعداد
۱	زائرین آسیایی	۸۲۴،۰۲۳
۲	زائرین اروپایی	۲،۱۶۹
۳	زائرین آفریقایی	۲۰۵
۴	زائرین آمریکایی	۷۸۱
۵	زائرین اقیانوسیه	۲۳۷
۶	کل	۸۲۷،۴۱۵

منبع: آمارنامه شهر مشهد، ۱۳۹۵: ۵۱۶

ساخت و ایجاد تأسیسات توریستی در شهر مشهد از اوایل سال ۱۳۸۲ آغاز گردید که در راستای سیاست‌های حمایتی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور صورت پذیرفت و این اقدامات رو به فزونی بوده و سرمایه-گذاران بسیاری چه در داخل و چه در خارج کشور متقاضی احداث این‌گونه تأسیسات و اماکن توریستی می‌باشد (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۰). شهر مشهد در سال‌های اخیر به دلیل وجود این سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی مراکز گردشگری و توریستی خود را بسیار توسعه داده است. ورود مسافران و زائران رونق اقتصادی شهر و درآمد-های ساکنین را افزایش داده. از جمله عواملی که سبب افزایش ورود زائران و گردشگران به این شهر می‌شود توسعه فرهنگی و توسعه ارتباطات در داخل و خارج کشور و گسترش و اشاعه دین مبین اسلام و به‌ویژه مذهب تشیع است. همچنین شهر مشهد نسبت به شهرهای مذهبی همچون نجف، کاظمین، کربلا، سامرا، و دیگر شهرهای مذهبی اسلامی از نظر شرایط امنیتی و فرهنگی شرایط مساعدتری برای ورود گردشگران و زائران خارجی را دارد. یکی از مهمترین این عوامل شرایط سیاسی و فرهنگی حاکم بر شهر مشهد است که خود جزئی از سیاست و فرهنگ حاکم بر کشور ایران است.

مجموعه بارگاه امام رضا (ع) در سال ۱۳۹۲، ۷۰ هکتار یا ۷۰ هزار مترمربع مساحت داشته و محوطه باز حرم علی بن موسی‌الرضا (ع) در حال حاضر با مساحت ۵۹۸۶۵۷ متر مربع بزرگ‌ترین میدان جهان است. این مجموعه دارای ۲۶ رواق (بنای سرپوشیده) و ۹ صحن (فضای باز) و ۶ مدخل ورودی به نام بست می‌باشد (عالم‌زاده، ۱۳۸۸). بنای حرم، قدیمی‌ترین و اولین بنای مجموعه آستان قدس رضوی است که مزار علی بن موسی‌الرضا (ع) در زیر آن قرار دارد. روضه منوره محل مضجع شریف و دربرگیرنده پیکر مطهر علی بن موسی‌الرضا (ع) است. این مکان شامل فضایی مربع شکل است که مساحت آن ۱۸۹۰۳ متر مربع بوده و از این فضا ۱۷۱۵ متر مربع آن مساحت ضریح می‌باشد. روضه منوره از طریق چهار صفا بزرگ در چهار جانب به داخل و خارج حرم مرتبط می‌شود (<http://arthut.co>). اولین گنبد حرم بر فراز قبه موجود، در سده ششم هجری شمسی به فرمان سلطان سنجر سلجوقی و به کوشش وزیر وی، شرف‌الدین قمی ضمن تعمیر حرم ساخته شد و به گفته برخی از مورخان گنبد به دستور محمد خدابنده (الجبایتو) ساخته شده است (عالم‌زاده، ۱۳۸۸).

در نهایت، در شهر مشهد به میمنت وجود مرقد مبارک ثامن الحجج (ع) از گذشته‌های دور امکانات مختلف فرهنگی در اطراف حرم مطهر وجود داشته و مرکز فعالیتهای مذهبی و علمی بوده است، به گونه‌ای که در حال حاضر، مشهد به دلیل وجود امکانات مختلف فرهنگی از قبیل حوزه‌های علمیه، مراکز دانشگاهی، پژوهشی و تحقیقاتی متعدد و مراکز مختلف تحصیلات پیش‌دانشگاهی، انجمن‌های مذهبی، علمی، ادبی، هنری، جلسات سخنرانی و وجود نشریات و روزنامه‌های مختلف، یکی از مراکز مهم فعالیت‌های فرهنگی کشور به‌شمار می‌آید. این شهر به دلیل اهمیت فرهنگی از قطب‌های مهم مذهبی و علمی محسوب می‌شود و همواره سمینارها و همایش‌های مختلف در این شهر برگزار می‌شود. علاوه بر فعالیت‌های اساسی و مهم مذهبی و علمی، وجود نمایشگاه‌های فصلی و دائمی کتابهای منتشره در این شهر از جمله عوامل مهم در اعتلای فرهنگی مجاوران و زائران است. در شهر مشهد علاوه بر مدارس علمیه، دانشگاه‌های دولتی و مراکز دانشگاهی دیگر از جمله مراکز دانشگاهی غیر انتفاعی دانشگاه آزاد، پیام نور، مراکز آموزش مدیریت دولتی، مراکز آموزشی عالی فرهنگیان، مراکز تربیت معلم و دیگر مراکز آموزشی عالی

وابسته به وزارتخانه‌ها و نهادهای مختلف وجود دارد که در آن‌ها تعداد زیادی از دانشجویان بومی و غیر بومی به تحصیل اشتغال دارند. از دیگر امکانات فرهنگی در شهر مشهد، مرکز صدا و سیما، مجموعه‌های ورزشی و موزه‌ها می‌باشد که شامل ۱۱ موزه آستان قدس رضوی، موزه نادری، موزه فردوسی و موزه تاریخ طبیعی خراسان و همچنین مراکز پژوهشی، و کتابخانه‌ها و کتابفروشی‌های متعدد است (www.kho-razavi-tebyan.ir). همچنین در زمینه اجتماعی - در کلانشهر مشهد سرمایه‌های انسانی، فرهنگی و اجتماعی بالقوه برای ارائه خدمات عالی آموزشی، تخصصی، فرهنگی و گردشگری در مقیاس منطقه‌ای، ملی و فراملی و ارتقای سطح عمومی رفاه اجتماعی وجود دارند. در عین حال:

- فرهنگ‌ها، اقوام و مذاهب مختلف در کلانشهر مشهد همزیستی مسالمت آمیز دارند.
- در سال‌های اخیر تقاضا برای تحصیلات عالی دانشگاهی در شهر افزایش یافته است (رضایی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۵۹). ساختار مذهب در شهر مشهد نشان می‌دهد، ۹۸ درصد مردم مشهد را شیعیان و ۲ درصد را اهل سنت تشکیل می‌دهد. که بیشترین درصد پیروان اهل سنت در مناطق شش و ده زندگی می‌کنند. پیروان سایر مذاهب در حد صفر است (همان، ۱۵۹).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

گردشگری مذهبی نوعی گردشگری است که قدمتی به درازای تاریخ بشر و فرهنگ دینی دارد. این نوع گردشگری ریشه در اعتقادات و باورهای دینی - مذهبی انسان‌ها داشته و گاه باعث شده انسان‌ها به عشق زیارت اماکن مقدسه و زیارتگاه‌ها هزاران فرسنگ راه را پیاده بپیمایند. در دنیای امروز هم گردشگری مذهبی، یکی از شاخه‌های محبوب گردشگری نوین محسوب می‌شود، به گونه‌ای که ۲۶ درصد حجم جریان گردشگری دنیا را به خود اختصاص می‌دهد. ژئوپلیتیک شیعه هم از منظر جغرافیای سیاسی، مفهوم نوینی محسوب می‌شود که سعی دارد به بررسی تأثیر عامل شیعه در سیاست داخلی و خارجی کشورهایی که دارای جمعیت زیادی از شیعیان هستند بپردازد. ژئوپلیتیک شیعه در نهاد خود به مفهوم امتداد جغرافیای سیاسی شیعه در کشورهای مختلف خاورمیانه بزرگ باهارتلند ایران است. این مفهوم نوین هم به نوبه خود دارای فرصت‌ها و چالش‌های بسیاری برای کشورهای شیعه مذهب و اقلیت‌های شیعی منطقه خاورمیانه و خلیج فارس است. فرصت‌های ژئوپلیتیک شیعه عبارتند از: مقوله انرژی، به - عنوان مهم‌ترین مبحث سده ۲۱ یعنی قرن حاکمیت انرژی؛ حضور کشورهای شیعه در بیضی استراتژیک انرژی میان خلیج فارس و دریای خزر سبب شده تا غرب تا حد زیادی نگران اندیشه شیعه و اهمیت ژئوپلیتیکی مناطق شیعه‌نشین باشد. دومین فرصت کشورهای شیعه، موقعیت جغرافیایی آنهاست. زیرا این مناطق شرق و غرب عالم را به هم پیوند داده‌اند. سومین خصیصه مذهب شیعه، طبیعت انقلابی و اعتراضی در برابر حاکمان جور است. این مهم هم با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران نمود یافت. ژئوپلیتیک شیعه در حالی که آفریننده فرصت‌های بسیاری برای شیعیان است، در عین حال هم پدیدآورنده چالش‌ها و تهدیدهای بسیار است. از مهم‌ترین چالش‌ها می‌توان به شکل‌گیری گروه‌ها و فرقه‌های مذهبی مخالف با شیعیان، قرارگیری شیعیان در موقعیت اقلیتی، اختلافات مرزی و سرزمینی با همسایگان و وجود رژیم‌های وابسته به دولت‌های غربی و سکولار و نفوذ قدرت‌های فرامنطقه‌ای اشاره کرد. بدون شک، مهم‌ترین چالش جوامع و کشورهای شیعی در جهان اسلام، شکل‌گیری گروه‌ها، فرقه‌ها و مذاهبی

است که به شدت با مبانی اعتقادی شیعیان مخالف هستند و شیعیان را کافر می‌پندارند. مهم‌ترین این فرقه‌ها، وهابیت و مکتب دیوبندی است. این چالش‌ها پیامدهای مصیبت‌باری برای شیعیان به دنبال داشته که از جمله می‌توان به حملات تروریستی خشن و انتحاری بر علیه شیعیان، افزایش اختلاف و تفرقه در جهان اسلام، فاصله گرفتن رهبران کشورهای اسلامی و شکل‌گیری حکومت‌های سکولار با سبک غربی که معتقد به جدایی دین از سیاست هستند، گسترش تنش، ناامنی و بحران و ایجاد بستر برای دخالت دول غربی اشاره کرد. در این میان ایران به عنوان بزرگترین و پرجمعیت‌ترین کشور شیعی مذهب که به قلب (هارتلند) جهان تشیع اشتها یافته و در پیوند با سایر مناطق شیعه‌نشین در سطح اتصال سه قاره دنیای کهن قرار گرفته است. ایران با داشتن تنگه هرمز و نیمه شمالی سواحل خلیج فارس و دریای عمان و بخش‌هایی از دریای خزر، داشتن ذخایر عظیم انرژی فسیلی و قرارگیری در مسیر ترانزیت انرژی و کالا، شرق و غرب عالم را به هم پیوند داده است. اما بزرگ‌ترین فرصت ژئوپلیتیک شیعه در ایران، شهر مشهد مقدس است که اکنون به‌عنوان پایتخت معنوی ایران با کارکرد ملی و فراملی سالانه پذیرای میلیون‌ها گردشگر از سراسر عالم و از مذاهب گوناگون است. البته برای بهره‌گیری از این فرصت‌ها و کاستن از اثرات فاجعه‌بار چالش‌های ژئوپلیتیک شیعه، باید راهبردهایی اصولی و اجرایی تدوین نمود. چرا که فرصت‌های طلایی ژئوپلیتیک شیعه می‌تواند همان ورد جادویی و طلسم پنهان گردشگری ایران باشد که استفاده درست و کارآ از آن سبب می‌شود ایران بسیار بیشتر و بهتر بتواند از این خوان گسترده و پر نعمت بهره‌مند شود.

از جمله راهبردهای پیشنهادی به شرح ذیل است:

راهبردهایی که در هر کشوری ارائه می‌شود باید با توجه به جغرافیا و موقعیت ژئوپلیتیکی آن کشور در میان کشورهای پیرامونی‌اش باشد. گردشگری هم می‌تواند یک راهبرد استراتژیک برای شناخت و معرفی ایران در سطوح ملی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای محسوب شود. بنابراین باید راهبردهای پیشنهادی از اصول و سیاست‌های خاصی پیروی کند که نه به نظام و امنیت ملی کشور خدشه وارد کند و نه فرهنگ ایرانی-اسلامی را به چالش بکشاند. به این ترتیب ارائه راهبردهای اصولی و کارآمد از سوی جامعه دانشگاهی و اهتمام هرچه بیشتر دولت‌مردان در راستای اجرایی شدن این راهبردها می‌تواند زمینه پیشرفت بهتر و سریع‌تر صنعت گردشگری و به ویژه گردشگری مذهبی را در ایران فراهم آورد.

- تلاش در جهت آشتی و ایجاد صلح بین جهان اسلام با شیعیان و بی‌اثر کردن تبلیغات منفی وهابیت و فرقه‌های مخالف شیعه،
- کوشش برای ایجاد امنیت باثبات در منطقه خاورمیانه و خلیج فارس، زیرا وجود امنیت رکن اصلی در پیشرفت صنعت گردشگری است،
- تلاش در جهت حل منازعات و اختلافات مرزی با همسایگان جنوبی خلیج فارس و ایجاد محیطی امن برای گردشگران،
- لغو روادید توسط دولت‌مردان نظام در مرزهای جمهوری اسلامی به منظور تشویق و ورود آسان‌تر گردشگران و به ویژه گردشگران مذهبی تا جایی که به امنیت ملی کشور آسیب وارد نشود،
- ایجاد نهادی به نام پلیس گردشگری برای تأمین امنیت گردشگران و گردشگران مذهبی در ایران،

- با علم به گسترش تشیع و تأثیرپذیری شیعیان جهان از ایران (قطب جهان تشیع) و وجود شهر مشهد (پای‌تخت معنوی ایران)، می‌توان از این مزیت‌ها به نحو احسن استفاده کرده و با تشویق سرمایه‌گذاران به سرمایه‌گذاری در حوزه‌های فرهنگی و معرفی مراسم‌های فرهنگی - مذهبی خاص شیعه (مراسم اعیاد شعبانیه، میلاد و شهادت ائمه، عاشورا و تاسوعای حسینی، عید غدیر و مبعث نبی مکرم اسلام (ص)) به جذب گردشگران مذهبی پرداخت،
- مهم‌ترین رکن در گردشگری، توسعه زیرساخت‌های گردشگری است. مسئولین صنعت گردشگری کشور می‌توانند با توسعه و بهبود بخشیدن به این زیرساخت‌ها و تأسیسات گردشگری مخصوصاً در مشهد زمینه ورود گردشگران بسیاری را فراهم آورند،
- مناسبات جمهوری اسلامی ایران با اجتماعات شیعی کشورهای پیرامونی نباید این احساس را در حاکمیت این کشورها ایجاد کند که ایران با رویکردی ابزاری به این اجتماعات در پی مداخله و نفوذ در این کشورها است،
- با توجه به قرارگیری ایران و جوامع شیعی در محل اتصال سه قاره کهن و به ویژه موقعیت مرکزی شهر مشهد در ژئوپلیتیک شیعه و مدل مرکز- پیرامون، می‌توان به احیاء مجدد جاده‌های تاریخی - باستانی ابریشم و ادویه که اروپا را از طریق ایران به آسیای مرکزی، شبه‌قاره هند و چین متصل می‌کند، اقدام کرد. این امر باعث توسعه تمام زیرشاخه‌های گردشگری و به ویژه گردشگری مذهبی در ایران شده و درآمد سرشار ارزی را وارد کشور خواهد کرد.

منابع

- ابراهیم‌زاده، عیسی و شمس‌الله کاظمی‌زاد و محمد اسکندری ثانی (۱۳۹۰). برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم)، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۶، صص ۱۴۱-۱۱۵.
- احمدی، سید عباس و الهام سادات موسوی (۱۳۸۹). جغرافیای شیعه و فرصت‌های ایران در قلمروهای شیعی جهان اسلام، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام.
- افشردی، محمدحسین و اکبری، حسین (۱۳۹۱). تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی شیعه بر توسعه نفوذ انقلاب اسلامی، تهران: مجموعه مقالات همایش ژئوپلیتیک شیعه.
- آمارنامه شهر مشهد (۱۳۹۵). ناشر: معاونت برنامه‌ریزی و توسعه سرمایه انسانی شهرداری مشهد با نظارت مدیریت آمار، تحلیل و ارزیابی عملکرد، آباد ۱۳۹۶.
- ایزدی، حسن و علی اکبر دبیری (۱۳۹۱). ارزیابی فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی ج.امع شیعی در جهان اسلام با تأکید بر ایران. باهر، حسین (۱۳۷۷). دگراندیشی پیرامون گردشگری (ایران‌گردی و جهان‌گردی)، تهران: دانشکده حسابداری و مدیریت دانشگاه علامه طباطبایی، شماره ۲۰.
- بدری، سیدعلی و طیبی، صدراله. (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر بر هزینه‌های گردشگری مذهبی مطالعه موردی: شهر مشهد مقدس. مجله برنامه‌ریزی توسعه گردشگری، سال اول، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۱، صص ۱۷۷-۱۵۳.
- تلاشان، حسن (۱۳۸۸). ژئوپلیتیک شیعه در لبنان قبل و بعد از جنگ ۳۳ روزه، فصلنامه شیعه‌شناسی، سال هفتم، شماره ۲۶.
- توال، فرانسوا (۱۳۷۹). ژئوپلیتیک شیعه، ترجمه علیرضا قاسم آقا، تهران: نشر آمن.
- توال، فرانسوا (۱۳۸۰). ژئوپلیتیک شیعه، تهران: آمن.

- تولایی، سیمین، علی‌زاده، سید دانا و علی‌زاده، پرستو (۱۳۹۱). تحلیلی بر تأثیرات ساختار کالبدی محیط‌های شهری در امنیت گردشگران، نمونه موردی: حوزه ثامن مادرشهر مشهد. معماری و شهرسازی آرمانشهر، شماره ۱۱، صص ۲۹۲-۲۷۹.
- جان پرور، محسن و آرش قربانی سپهر (۱۳۹۶). تبیین نقش و جایگاه جمهوری اسلامی ایران در امنیت منطقه غرب آسیا، تهران: همایش ملی قدرت‌های بزرگ و امنیت منطقه‌ای در غرب آسیا.
- جان پرور، محسن؛ قربانی سپهر، آرش (۱۳۹۶). ژئوپلیتیک شهری، تهران: انتشارات انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- جان پرور، محسن؛ قربانی سپهر، آرش و مهدی خداداد (۱۳۹۶). تحلیل موقعیت ژئوپلیتیک ایران اسلامی به عنوان سکان‌دار قدرت منطقه-ای در نظام جهانی، فصلنامه سیاست پژوهی، دوره ۴، شماره ۷، صص ۷۸-۵۳.
- جاودانی مقدم، مهدی (۱۳۹۱). ژئوپلیتیک نوین تشیع در خاورمیانه و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه ژئوپلیتیک، دوره ۸، شماره ۲، صص ۲۹-۶۲.
- جهانی‌راد، حجت‌الله (۱۳۹۱). ژئوپلیتیک جهان تشیع، فرصت‌ها و چالش‌ها، مجموعه مقالات همایش ژئوپلیتیک شیعه. حافظ‌نیا، محمد رضا (۱۳۸۶). مبانی مطالعات سیاسی-اجتماعی، تهران: انتخاب.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، ۱۳۹۰. اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. مشهد: انتشارات پاپلی.
- حیدری چپانه، رحیم (۱۳۸۷). مبانی برنامه‌ریزی صنعت گردشگری، تهران: انتشارات سمت.
- خلیجی، محسن و ابراهیم مجیدی (۱۳۸۸). رشد هویت اسلامی-شیعی در جمهوری آذربایجان، فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه‌شناسی، دوره ۷، شماره ۲۶.
- خلیلی، محسن (۱۳۹۰). بایستگی‌های ژئواکونومیک توسعه‌ی منطقه‌ی جنوب شرق ایران، فصلنامه روابط خارجی، سال سوم، شماره چهارم، صص ۸۱-۱۲۴.
- رضایی مقدم، علی (۱۳۸۹). بررسی جایگاه مؤلفه‌های شهر اسلامی در طرح‌های شهر مشهد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- رضوی‌نژاد، مرتضی (۱۳۹۱). نقش پدافند غیرعامل در مکان‌یابی و امنیت مراکز انتظامی شهرها (نمونه موردی: مشهد)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- زاهدی، شمس‌السادات (۱۳۸۹). گردشگری و توسعه پایدار: ضرورت جاری‌سازی حفاظت محیطی در سیاست‌های توسعه گردشگری، مطالعات جهانگردی، شماره ۱۱ و ۱۲.
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۸۷). ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس، با تأکید بر شیعیان، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- سجادیان، ناهید و مهیار سجادیان (۱۳۹۰). اکوتوریسم روستایی در مازندران (پهنه‌بندی، مدیریت حفظ و توسعه)، فصلنامه مدیریت شهری.
- سرخیلی، الناز، پورجعفر، محمدرضا و رفیعیان، مجتبی (۱۳۹۴). سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر. فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۱۲، صص ۱۰۱-۸۷.
- سیف‌زاده، حسین (۱۳۸۲). مبانی و مدل‌های تصمیم‌گیری در سیاست خارجی، نشر وزارت امور خارجه.
- شکوئی، حسین (۱۳۷۳). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، تهران: انتشارات سمت.
- عالم‌زاده، بزرگ (۱۳۸۸). حرم رضوی به روایت تاریخ، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- فاضلی‌نیا، نفیسه (۱۳۸۵). ژئوپلیتیک شیعه و مسئله امنیت ملی ایران، فصل‌نامه شیعه‌شناسی، سال چهارم، شماره ۱۳، صص ۸۱-۱۲۴.
- فاضلی، احسان، کردشاکری، پرنیان و بزرگ‌زاده یزدی، نگار (۱۳۹۴). ارائه مسیرهای بهینه‌ی گردشگری شهر مقدس مشهد از طریق شناسایی و سنجش عناصر اداری پتانسیل گردشگری. فصلنامه فضاهای گردشگری، سال چهارم، شماره ۱۴، صص ۳۷-۱۳.
- قربانی سپهر، آرش؛ جان پرور، محسن (۱۳۹۷)، نگرشی فلسفی بر تخصص‌گرایی یا تجمیع علم جغرافیا، مجله مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، دوره هشتم، شماره ۳۱.

- کریمی پور، یدالله (۱۳۸۰). ایران و همسایگان. نشر جهاد دانشگاهی.
- کاویانی‌راد، مراد (۱۳۸۹). ناحیه‌گرایی در ایران از منظر جغرافیای سیاسی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مافی، عزیت‌الله و سقایی، مهدی. (۱۳۸۸). بررسی گردشگری در کلان‌شهرهای مذهبی (مطالعه موردی: کلان‌شهر مشهد). همایش منطقه‌ای جغرافیا و توسعه پایدار شهرها، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیروان.
- محلّاتی، صلاح‌الدین (۱۳۸۰). درآمدی بر جهانگردی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- محمدی یگانه، بهروز و مهدی چراغی و محمد ولایی (۱۳۹۲). نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی، با تأکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: روستای قیچاق شهرستان میاندوآب)، فصلنامه تحقیقات علوم جغرافیای، دوره ۱۳، شماره ۳۰، صص ۲۵-۷.
- محمدی، حمیدرضا و کوروش خسروی و ندیم سلیم نژاد (۱۳۸۷). نقش گردشگری زیارتی در توسعه اجتماعی - اقتصادی سکونتگاه‌های زیارتگاهی روستایی، مجله رشد آموزش جغرافیا.
- مکارم، حمید، انقلاب اسلامی و ژئولیتیک شیعه، رویدادها و تحلیل‌ها، آبان ۱۳۸۸، ۲۳۷، ۳۱-۳۵.
- نامی، محمد حسن (۱۳۹۲). ژئوپلیتیک شیعه با تأکید بر نقش زائران حرم رضوی (مشهد)، فصلنامه علمی - پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، دوره ۵، شماره ۳، صص ۱-۱۳.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (۱۳۴۳)، البلدان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Cartner, W. (2002). "Tourism development", VNB: 13-18.

Cater, E. (2000). *Ecotourism in the world: problem and prospect for sustainability*, New York, NY: John Wiley and sons.

Dodds, K & Atkinson. D. (2000). *Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical Thought*. London: Routledge.

Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M., & Oliveira, C. (2018). Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview. *Religions*, 9(9), 249.

Eidelman, B. M., Fakhrudinova, L. R., Bunakov, O. A., Gabdrakhmanov, N. K., & Grigorieva, E. V. (2017). Religious Tourism In The Tourism System. *Revista San Gregorio*, (20), 96-103.

<http://arthut.co>

<http://mashhadtourism.net>

Ingram, A. & Dodds, K. (2009). *Spaces of Security and Insecurity Geographies of the War on Terror*, Ashgate Publishing Limited, British Library Cataloguing in Publication Data.

Kapur, R. (2018). *The Significance of Religious Tourism*.

Nasr, V. (2006). *the Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, Norton Publisher.

Nasr, V. (2006): *When The Shiites Rise*, Council on Foreign Relations.

Sausmarez, Nicolette de, (2007). Crisis Management, Tourism and Sustainability: The Role of Indicators, *Journal of Sustainable Tourism*, 15:6, 700- 714

Tala, M. L., & Padurean, A. M. (2008). Dimensions of religious tourism. *Amfiteatru Economic*, 10, 242-253.

Tomljenović, R., & Dukić, L. (2017). Religious tourism-from a tourism product to an agent of societal transformation. In *SITCON 2017*.

Tuathail, G. & Dalby S. Routledge, P. (1998). *Geopolitics*, First published in 1998 by Routledge.

Weaver, D. and Opperman, M. (2000). *Tourism Management*, Wiley, 468 p.

www.bp.com